

CUMANIA

A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat
Múzeumi Szervezetének
Évkönyve

21.

Kecskemét
2005

Szerkesztette

BÁRTH JÁNOS

Rajzok, ábrák

Gábor Ildikó (197. oldal), Janzsó Marianna (44–46., 49–51., 55–56., 127., 129.), Nyári Diána és Kiss Tímea (91–94.), Sümegei Pál (138–139.), Vida Ágnes (353–354.)

Fényképek

Balázs János (79–82.), Gábor Ildikó (201–210.), Kiss Béla (48–55., 355–360.), Knipl István (130/2., 131/3.), Lendvai Kepe Zoltán (373–384.), Meződy István (350.), Szilágyi Domokos (349/2–3., 352.), Wicker Erika (130/1., 131/4., 132.), valamint ismeretlen szerzők felvételei

Német fordítás

Sági Norberta

Tördelés, tipográfia

Veszely Ferenc

ISSN 0133–6088

Megjelent
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat
támogatásával

Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete
Felelős kiadó: Laczkó János megyei múzeumigazgató

WICKER ERIKA – KNIPL ISTVÁN

KÖZÉPKORI FALVAK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

Bánáti Miklós emlékének

Császártöltés 1743. augusztus 11-én kelt telepítő levelében a kalocsai érsek kinyilvánította, hogy az „*eleddig pusztán álló ama birtokunkat, melyen egykor, a régi időben Császárt Tötés nevű falu állt, a német nemzetből származó [...] alattvalókkal telepítjük és népesítjük be [...] ezek az idegenből jövő emberek, mint alattvalók nemcsak a mi és a mi érsekségünk hasznára fognak települni az ezidőtájt pusztá faluba, Császár Tötésre, hanem ezzel a köznek is hasznára lesznek.*”¹ Császártöltés nagy helytörténésze, Bánáti Miklós véleménye szerint „*minden bizonynyal igaza van az alapítólevélnek, hogy a mai község helyén egy ősi Császártöltés állott, ettől kapta az új település a nevét.*”² Ma azonban már tudjuk, hogy sem a falu, sem a neve nem idősebb a 18. század első harmadánál. Nemcsak a középkori írott forrásokban nem tűnik fel ez a név,³ de a töltési határ régészeti terepbejárása sem mutatott ki középkori települést a falu lakott területén és annak közvetlen környezetében.⁴ Nem jelzi egy 1743 év előtt készült térkép sem, mely e területen a Csákányfű és a Császár tó helyeket tünteti fel.⁵

Bár egyes vélemények ennek korábban ellentmondtak,⁶ bizonyos, hogy a Császártöltés elnevezés már legalább 10 évvel azelőtt használatos volt, mielőtt a falu-alapító Schweibert Miklós 1743-ban a kalocsai érsek engedélyével „*45 ház háza-nepe erejéig*”⁷ betelepítette a falut, azaz „*a Császártöltés helynév jóval régibb, mint maga a mai Császártöltés község. Hivatalos iratban már 1734-ben előfordul Császártöltés pusztá.*”⁸ Ugyanebben az évben kelt a szomszédos Kecel telepítő levele, melyben az új falu határait délen a „*Csalay vagy Császár Töltéssi határ*”-ig jelölték ki.⁹ Egy hajósi anyakönyvi bejegyzésből tudjuk, hogy „*1735. aug. 29-én Csasartetishen egy Johann Baptisatus-Georgius nevű fiú született. A szülők rovata ma is kitöltetlen, csak ez a szó olvasható abban: 'educillatores in Csasartetisch'*

¹ Császártöltés helység Patasics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő kontraktusa. In: BÁRTH János 1997a. 79.

² BÁNÁTI Miklós é. n. 39., 46.

³ „*A múlt század (ti. a 18. század) első felében keletkezett egészen új telep. A török világ előtt helyneve sem fordul elő. [...] Bél Mátyás 1734-ről még nem szól róla.*” GALGÓCZY Károly 1877. 283.

⁴ ARNOLD Erzsébet – KNIPL István 2003. 12.; KNIPL István 2004.

⁵ BÁNÁTI Miklós 1981. 182.

⁶ Flach Pál véleménye szerint „*...a Császártöltés elnevezés csak az alapítás után született meg, és az 1730-as években nem volt használatos.*” BÁNÁTI Miklós 1981. 25.

⁷ Császártöltés helység Patasics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő kontraktusa. In: BÁRTH János 1997a. 81.

⁸ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.

⁹ Kecel helység Patasics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő levele. In: BÁRTH János 1997a. 68.

(kocsmárosok, borkimérők).¹⁰ Az első császártöltési szülött tehát közel 10 évvel előzte meg a falu tényleges megalapítását. A vendégfogadóról egy 1744. január 23-i kihallgatás jegyzőkönyve is említést tesz. Eszerint egy Andacs György nevű ember „3 márvást” adott a császártöltési vendégfogadásnak. Ugyancsak az ő perében egy másik irat a majdani falu helyét „*Praedio Császár=Tötis*”-nek nevezi.¹¹

Az új telepések megjelenéséig Császártöltés területét olykor „*Csákányfő* (Csákányfő), *másnéven Császártöltös*” névvel is illették.¹² „*Pest vármegye 1734. október 16-án hivatalos bizonyítványt adott ki arról, hogy a kalocsai érsekségadalom Hajós környékén házikezelésben műveli Csala, Csákányfő vagy más néven Császártöltös, Külső-szentgyörgy pusztákat.*”¹³ s ugyanígy, Csákányfő seu Császártöltésnek szerepel Mikovinyi Sámuel térképén is.¹⁴ 1743 táján – még Császártöltés azévi betelepülése előtt, – „*egy Merikl András nevű gulyásunk bizonyos szegedi legénnyel barátságot vetvén valami idegen lovakat Csákányfő alias Császártöltési pusztára*” vitt.¹⁵ Egy 1768-as hajósi határperben azt vallja az egyik tanú, hogy „*azon hármias Határnak mellyékén Délnek fekvő Földeknek bírásában lenni Hajósiakat Csákány=fő mostani Császár Töltés meg szállása előtt nem tapasztalta...*”¹⁶ Ez az utolsó adat arról, hogy egy rövid ideig Császártöltést Csákányfővel vélték azonosnak.

A falu megalapítása után – azon kevés adatban, ahol Csákányfő neve még egyáltalán megjelenik, – a két terület elkülönül. Egy 1769. évi határperben megemlíti, hogy „*a' M. Érsekség marhája, melly Császártöltésének meg szállása előtt Csákányfői és Csalai pusztákon járt.*”¹⁷

Az 1743 augusztusában alapított falu határait az érseki telepítő levél pontosan kijelölte: „*Odaadjuk a fent megnevezett új lakosoknak Császár Tötés pusztája falu területét, mégpedig hosszában a Csákányfő pusztája alatti tótól kezdődően Csala érseki pusztája határáig a budai országút mentén; szélességben pedig egészen a halasi terület határáig; a másik oldalon pedig a mocsarakig és a nádasig.*”¹⁸ Igen kis terület volt ez a környező települések és uradalmi puszták nagyságához viszonyítva, beszorítva délen az immár Hajóshoz tartozó egykori Csákányfő, északon az érsekségadalomhoz tartozó Csala pusztája közé. Nyugati terjedését az Örjeg gátolta,

¹⁰ BÁNÁTI Miklós 1981. 24.

¹¹ KÉL. II. Ur.ir. Az adatokat Báth Jánosnak köszönjük.

¹² „*A Császártöltés helynév okmányban először 1734-ben fordul elő. Ekkor kettős neve volt a pusztának: Csákányfő (olv. Csákányfő) más néven Császártöltös. A helynév régies írásmódja: 1754. Tsászár-Töltés, 1761. Tsászártöltés, 1763. Chászár-töltés.*” TÍMÁR Kálmán 1939. 3.; Idézi: BÁNÁTI Miklós é. n. 37.

¹³ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.

¹⁴ BÁNÁTI Miklós 1981. 183.

¹⁵ KÉL. II. Úr.ir. 1743. Az adatot Báth Jánosnak köszönjük.

¹⁶ Kiss György 54 éves kecskeméti lakos vallomása. BÁRTH János 1997b. 16.

¹⁷ Patatics József 80 éves katymári lakos vallomása. BÁRTH János 1997b. 15.

¹⁸ Császártöltés helység Patatics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő kontraktusa. In: BÁRTH János 1997a. 79.

kelet-délkeleten pedig csak Halas és Jankovác találkozásáig terjedhetett.¹⁹ Úgy tűnik, korábban senkinek sem kellő kis földszáv volt – a mocsaras torkolatú Szamár-völgygel és az azt kétoldalról kísérő, a későbbi telepések által Altbergnek és Hofstelanak nevezett magaslatokkal –, mely lényegében a mai belterülettel azonos. Nem véletlen, hogy öt évvel az első lakosok megjelenése után „*Császár-töltésen mindöszve az mostaniakkal edgyütt Száz Ház*” volt. A további betelepüléseket elősegítendő, „*Csáky Miklós Kegyelmes Érsek Urunktul Eö Excellentiájátul megengettetett és az Népnék meg maradássára Csallya Pusztából hogy egy rész az Határhoz adstringaltatni*”, továbbá felszólították a hajósi és nádudvari sváb lakosokat, hogy házas fiaik közül néhányat engedjenek Császártöltésre áttelepülni.²⁰

Több mint száz évvel később, a harmadik-negyedik generáció képviselői így látták településüket: „*a falu egy völgy katlanban fekszik homok domboktól körül véve három oldalról, míg nyugot felül a sárközi síkság terülvén a falu kinézése olyan, mint ha valaha egy kikötő lett volna, megjegyzendő, hogy e vidéken átalányos a hiedelem, hogy Sárköz vidéke az egykori édes tenger lett volna, melynek keleti partját képezte Császártöltés Hajós 's Nádudvar felső határa.*”²¹ Napjainkig is közszájon forgó monda és hiedelem azonban elsősorban a település nevével kapcsolatban alakult ki.

Az 1860-as években is úgy tudták, hogy „*a községnek csak egy neve van: Császártöltés, nem is volt soha más elnevezése [...] a falunak más nevérol hogy lett volna, senkisem emlékszik.*”²² A település nevét a falualapító svábok készen kapták, s utódaik sem változtattak rajta, nem is fordították le saját nyelvükre, hanem a mai napig is Tscharstetnek (Császtét) hívják. Azt ma már nem tudjuk, hogy a falu nevét magyarázó mondák a környék korábbi hagyományait őrzik-e, vagy a falualapítók próbáltak-e magyarázatot adni a névre. A név kialakulása azonban biztosan a kalocsai Sárköznek nevezett terület kelet-délkeleti részének vízrajzi viszonyaival függött össze.

A magaspart alatti terület egykori vízrajzát azok a patakok és tavak határozták meg, melyek mára a lecsapolás eredményeként szinte teljesen eltűntek. A Sárköz még a 20. század elején is erősen mocsaras terület volt, melyet a nagy dunai árvizek gyakran elöntöttek. Az árvizek elől csak a kisebb-nagyobb szárazulatok menekültek meg, melyek között vízjárta helyek – palék, fokok, erek, s a magaspart lábánál a Vörös mocsár, azaz az Örjeg – terültek el²³ (1. kép).

¹⁹ A falu Dkeleti határát 1769. évi határpercek is említik: „...Császártöltési föld a Halasi és Jankováci kereszt útig, melly zöld halom névő domb mellett vagyon, terjedne.” (Oláh Mihály 65 éves mélykúti lakos); „...ha a Szállóknak Császártöltési határokat fogja mutatni, Jankovác és Kéles megütkezésén az Halasi és Jankováci kereszt úton által ne menyen.” (Wagner György 60 éves vaskúti lakos); „...emlétt Szabados beszéltette, hogy meg Boldogult Groff Patatics Gábor akkoriban volt Kalocsaj Érsek mondotta legyen neki, hogy Császártöltési, Jankováci és Kései határokat az emlétt Kereszt út választaná.” (Fetter Péter 55 éves csátaljai lakos). BÁRTH János 1997b. 17.

²⁰ BÁRTH János 1997b. 36. és 158. j.

²¹ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „*heletes*” bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 73.

²² Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 76.

²³ ROMSICS Imre 1998. 28.

A Sárköz területének meghatározó vízfolyásai a Kígyós, a Nagyér, a Vajas, a Sárvíz és az Örjeg voltak.²⁴ A terület vízrendezésére a 19. század végén és a 20. század elején került sor. Az ármentesítés során szükséges volt a Duna szabályozása, védgátak kiépítése, majd belvízlevezető csatornák építése. A csatornák a korábbi erek, fokok medrének felhasználásával készültek el, míg a legjelentősebb belvízlevezető csatorna (Duna-völgyi-főcsatorna 1913–1925²⁵) a Sárköz peremén, az Örjeg mentén került megépítésre. Ma ezek a csatornák a terület meghatározó vízrajzi jelenségei.

A „CSÁSZÁR” ÉS A CSÁSZÁR-TÓ

„CSÁSZÁROK” CSÁSZÁRTÖLTÉSEN

A telepítésmonda sokféle változata – egy kivételével – megegyezik abban, hogy valamelyik uralkodó e vidéken történő látogatása előtt a Vörös mocsár egy szakaszát járhatóvá kellett tenni. Azt, hogy ez az uralkodó József, I. Lipót vagy Mária Terézia volt-e, eltérően ítéli meg a hagyomány.

Az 1860-as évek közepén József császárral hozták összefüggésbe a falu nevét: *„Császártöltés a nép monda szerint nevezetét onnand nyerte, hogy József Császár erre keresztül utazván kocsija a Kistói szőlőknél lévő völgybe elakadt, miért is ot az ő rendeletéből egy töltés csináltattatott, a mely töltéstől nyerte a falu a nevét”*,²⁶ illetve: *„az adoma szerént a Község nevét onnan vete, hogy Jósef császár a Török háború alkalmával Belgrádba a táborhoz erre utazván, kotsija rosz uton elakadt s vontatni kellett, s az ő egyenes meghagyása folytán azon lapályos helyen egy nagy töltés készítettett, közel a falu felső végén, melly Császártöltésnek neveztetvén, a falu is ezen nevet kapta.”*²⁷

Későbbi gyűjtések a töltés építését I. Lipóthoz kötik: *„a hagyomány azt tartja, hogy (Császártöltés) I. Lipót király idejében (1703–1705) telepítettett meg. Jelesen, hogy itt utazván, a császár utazása alkalmával készítettett itt az Örjeg mocsarain keresztül töltés, melynek készítéséhez Meklenburgból hoztak ahhoz értő német munkásokat, akik azután itt maradtak, s a töltésről neveztek el településüket Császártöltésnek.”*²⁸ – *„Keletkezése a XVIII. század derekára esik. Első lakói Mecklenburgból idetelepített németek voltak. A hagyomány azt tartja, hogy I. Lipót idején költöztek ide, amikor a császár magyarországi utazását előkészítették és*

²⁴ ROMSICS Imre 1998. 30.

²⁵ BÁNÁTI Miklós é. n. 27.

²⁶ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „heletes” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 73.

²⁷ Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 76.

²⁸ GALGÓCZY KÁROLY 1877. 283. Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye monographiája. Budapest, 1877. III. k. 283.; Idézi: TIMÁR Kálmán 1939. 3.; Szó szerinti átvétel: BOROVSKY Samu é. n. 46.: *„A hagyomány azt tartja róla, hogy I. Lipót uralkodása alatt [...] keletkezett, midőn a császár utazása alkalmával az Örjeg mocsarain át töltést emeltek, melynek készítéséhez Mecklenburgból hoztak ahhoz értő munkásokat, a kik azután itt maradtak s a töltésről neveztek el telepüket Császártöltésnek.”*; Idézi: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára. Budapest, 1930. I. k.

országszerte nagy útépitések folytak. A közeli Örjeg mocsarainál is szükségessé vált ilyen földmunka és a töltés megépítésére hívták volna be a mecklenburgi németeket. Innen is a helység neve: Császártöltés.”²⁹

Megint mások úgy hallották, hogy „az öreg lakosok állítása szerint tudatik, hogy az első telepítők Mária Terézia uralkodónő idejében telepedtek ide”.³⁰ – „A hagyomány szerint Császártöltés nevét a sárral összefüggő dologtól kapta. Mária Terézia gondolta egyszer rá magát, hogy meglátogatja a kalocsai érseket. Az érsek, hogy méltóan fogadhassa, kastélyt építtetett részére a szomszédos Hajóson. S hogy a fölséges királyasszony bele ne ragadjon a tenger-sárba, feltöltették a Hajós felé vezető utat. Így lett a község Császártöltés.”³¹ A szomszédos Hajóson élő hagyomány is Mária Teréziához köti a falu nevét: „azér lett Császártöltés a neve, mert Mária Terézia arra járt, és akkor mit tudom én, rossz utak vótak, s akkor föl lett töltve. Ez egy régi monda. Azért lett Császártöltés, mert a Mária Terézia jött, és akkor nem vót jó út, mocsár vót, vagy mit tudom én.”³² A hagyomány azt is tartja, hogy a hajósi kastélyt az érsek éppen azért építette, hogy „méltóan fogadhassa fejedelmi vendégét.”³³ A kastély azonban már három évvel Mária Terézia trónra lépése előtt, 1937-re elkészült. Emellett „se Lipót király, se Mária Terézia nem fordult meg Hajóson. A nevükhöz fűződő találgatás merőben mondai elem.”³⁴

A falunév „császár”-ja véleményünk szerint sem a fenti uralkodók bármelyikének látogatásával, hanem a ma már nem létező Császár-tóval függ össze.

A CSÁSZÁR-TÓ

A Császár-tó azonosítása ma már igen kérdéses. Korabeli iratokban nem fordul elő, nevét mindössze egy 1743 előtti térkép őrzi, mely az állítólagos tavat a mai Császártöltés központjába, a falu legmélyebb területére, a Szamárvölgyben futó és az új telepések által Malom-pataknak nevezett folyócska torkolatába helyezi.³⁵ Ez azonban valószínűleg nem tó volt, legfeljebb időszakosan magasabb vízállású rész, sőt inkább „rendezetlen mocsár”, melyet a falu első lakói lecsapoltattak, helyén pedig „igen jó veteményes kertek”-et alakítottak ki.³⁶

A másik terület, mely Császár-tóként számításba jöhet, az a vízállás, mely a mai hajósi pincéknél az Örjeg déli részéhez csatlakozott, de attól elkülönülő, önálló tavat alkotott még a középkorban is,³⁷ s melynek neve most Zsombékos. Az egy-

²⁹ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. Jogú város adattára. Budapest, 1939.; Idézi: TÍMÁR Kálmán 1939. 3.

³⁰ Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 76.

³¹ TÍMÁR Kálmán 1939. 3.; Idézi: BÁNÁTI Miklós é. n. 36–37.

³² SCHÖN Mária 2005. 174.

³³ TÍMÁR Kálmán 1940a. 2.

³⁴ TÍMÁR Kálmán 1940a. 2. Ugyanitt kifejti, hogy „...Patacsics Gábor érsek a hajósi kastélyban fogadta Ferenc és Károly lotaringiai hercegeket, midőn a török háborúból visszatértek.”

³⁵ BÁNÁTI Miklós 1981. 182.

³⁶ Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 77.

³⁷ Ld. Sümegi Pál: Császártöltés–Hajós, Kétvölgyben végzett régészeti geológiai feltárás eredményei című összefoglalóját ugyanebben a kötetben.

kori tó nevét semmilyen forrás nem őrizte meg; Császártöltés érseki alapítólevelében, 1743-ban is csak „*a Csákányfő puszta alatti tó*” megjelölést használják, ez pedig csak a mai Zsombékossal lehet azonos.

A Zsombékos ma már csak egy mélyebb fekvésű, de sehol sem vízborította terület a hajósi pincék dombja és a falu között. Dél-délkeleti végét a Hajósra vezető út zárja, észak-északnyugaton pedig a Órjeg déli nyúlványa. A geológiai fúráseredményeknek köszönhetően ma már tudjuk, hogy valamikor zárt tó volt. Az ismeretlen nevű egykori tónak az évszázadok alatt sokféle elnevezése lehetett. Késő-középkori/koraújkorai neve talán éppen a török hódoltság alatt ment feledésbe. Ha a 18. század első felében Császár-tónak hívták is, az elnevezés valószínűleg politikai indíttatású volt, és összefügghetett a svábok betelepítésével, a hajósi kastély építésével és a környékbeli császári legendák kialakulásával. E név valószínűleg soha nem volt tényleges használatban, mert akkor valamilyen formában megőrződött volna. Az azonban a geológiai vizsgálatoknak köszönhetően ma már bizonyos, hogy ez a tó elkülönült a Vörös mocsártól. Logikus tehát, hogy annak a töltésnek, mely a mai Jánoshalma irányából Kalocsa és Pest felé vezető út része volt, a tó és az Órjeg közötti keskeny földháton kellett áthaladnia (1. térkép).

A „TÖLTÉS”

A „töltés” eléréséig a mai Kéleshalom tájától a Szamár völgyön és a Kétvölgyön keresztül vezetett az az út, melyet bizonyonnan évszázadokon, évezredekken keresztül használtak. A magaslatokkal határolt, széles Szamár völgy a közepén folyó patakka ideális volt erre a célra, akár állatokkal vonuló, nagyobb csoport számára is. Biztosra vehető, hogy pl. a jankováci törökvárat Budával és Kalocsával összekötő út itt haladt keresztül. A legenda szerint „*erre vonult el 1529. október végén Szüleimán török szultán, amikor Bécs sikertelen ostromáról hazatérőben volt. [...] a sok mocsarat kerülgetve el is tévesztették az utat. Erre járt a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc is. [...] A kiskőrösi táborból indult el [...] csapataival Baján keresztül Bácskába*”.³⁸ És előttük évszázadokkal, évezredekkel még nagyon sokan, ezért itt, „*a hadak útján nem egyszer vált szükségessé töltés emelése, utak építése*.”³⁹ Valószínűleg Mária Teréziai férje, I. Ferenc későbbi német császár is járt 1738 táján ezen az úton, amikor Hajósra látogatott.⁴⁰ A Császártöltés helynév azonban – ahogy azt fentebb jeleztük, – akkor már évek óta létezett.

A SZAMÁRVÖLGY

A Szamár völgy mélyebb fekvése, és a benne folyó patak miatt is alkalmas volt a közlekedésre, és bizonyonnan a letelepedésre is, bár ennek régészeti nyomát mind-

³⁸ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2. Idézi: BÁNÁTI Miklós é. n. 37.

³⁹ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.

⁴⁰ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.

eddig nem találtuk. Helyi elbeszélések szerint ugyan állítólag embercsontok, sőt kardok és egyéb fegyverek is előkerültek innen, de egyelőre olyan tanunak, aki ezeket látta volna, nem akadtunk nyomára.

Nevét feltehetően egy nagyobb kiemelkedésről kapta: „*azon Szamár-orrú nevezetű hegyen lévő mostis láczatos határ tartatott az Érsekség Hajósi fölgye és Kélesi föld között választó határnak*” (1769).⁴¹ Más hagyomány úgy tudja, hogy „...*it volt valamikor a szamár legelő, ezen dülő egy nagy völgyben fekszik körül véve dombokkal, [...] it fakadnak azon források, honnan a patakmalom a faluba vizét nyeri.*”⁴² Nevét a közelmúltig a „*szamárhegyi szőlők*”, „*felső szamár völgyi kaszálók*”, „*alsó szamár völgyi kaszálók*” elnevezések is őrizték.⁴³

Az út nem vezetett egyenesen a völgy torkolatáig, a későbbi falu közepére, mert ott „*a falu közepén egy hajlat van, mely azelőtt rendezetlen mocsár volt, lecsapoltatván most igen jó veteményes kertek vannak ott.*”⁴⁴ Ez a tó a 19. századig nagyméretű lehetett, „*ezelőtt a falu közepét egészen elfoglalta, de a lakosság által kerteknek kitöltetvén, most igen csekély terjedelmű.*”⁴⁵ A tó kikerülése miatt a Szamár-völgyön keresztül vezető út a későbbi falu délkeleti végénél, az Altbergnél végződött, egyik ága innen a falu irányába, a másik a Kétvölgybe vezetett.

A KÉTVÖLGY

Császártöltés és Hajós találkozásánál, a töltési halastavak feletti magaspartról két, a part alján találkozó, lejtős út vezet a mély fekvésű területekre, az Őrjegnek is nevezett Vörös mocsár legdélibb részére. E két völgy által bezárt rész az Őrjeg felől nézve különös formájú, kúp alakú „hegyet” alkot (3. kép). Területe több régészeti korszakban is lakott volt.

„*Császártöltés községnek a szomszédos Hajóssal határos részén az ú.n. Kétvölgyben – helyi általános iskolás tanulók bejelentése szerint – cserepek és embercsontok kerültek elő. A két mély völgygel szabdalt magasparton sok, főleg a középső bronzkorból származó cseréptöredéket találtunk. A magaspart peremén elsősorban emberi csontvázrészecskék voltak a felszínen, s a sok mély beásás arra utalt, hogy a temetőt nemrég megbolygatták. A mindössze néhány napig tartó hitelesítő feltárás nem vezetett különösebb eredményre. Mivel a bronzkori telep területén mezőgazdasági művelés folyt, egyelőre csak a feltételezett temetőrészen jelölhetünk ki két kisméretű kutatóárkot. Ezekből két teljesen feldúlt emberi váz néhány csontja, valamint egy bolygatatlan, ÉNy–DK irányítású, melléklet nélküli váz került elő. Sírfoltot a sárga homokban nem tudtunk megfigyelni.*”⁴⁶ A temető korát azóta sem sikerült meghatározni.

⁴¹ BÁRTH János 1983.

⁴² Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 77.

⁴³ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „*heletes*” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 74–75.

⁴⁴ Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 77.

⁴⁵ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „*heletes*” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 73.

⁴⁶ Wicker Erika hitelesítő ásatása, 1987. A jelentés: H. TÓTH Elvira 1990. 85.

A TÖLTÉS

A Kétvölgy Császártöltés felé eső völgye a szárárvölgyi út egyenes folytatása, melyhez az 1. katonai felmérés szerint még 1743-ban is egy félköríves, a mai Zsombékos (egykori Császár-tó?) és a Vörös mocsár között átvezető, magas töltés csatlakozott (2. térkép). Véleményünk szerint ez az a töltés, melyről a falu a nevét kapta (2. kép).

Bánáti Miklós – források és egyéb bizonyítékok közlése nélkül – még úgy vélte, hogy „a töltés a mai Bajcsy utca végén”⁴⁷ kapcsolódott a magasparthoz, tehát kb. 1,5 km-rel északabbra a Zsombékos és a Vörös mocsár találkozásától. Úgy gondolta, hogy „az a bizonyos 'töltés', mely a Szárárvölgy betelepítését volt hivatva szolgálni, már az 1730-as évek első felében készült el a néhai Császár-tó közelében, a Szárárvölgy torkolatánál. A két szó összekapcsolásából született meg a táj és később a község neve.”⁴⁸

Utolsó mondatával természetesen egyetértünk. Vitatjuk azonban azt, hogy a Császár-tó a Szárárvölgy torkolatánál feküdt volna, hiszen utóbbi a faluközponti buszmegálló helyén volt; szemben vele a Vörös mocsár összefüggő, nagy tömbje helyezkedett el, s a környéken Császár-tóként meghatározható egyetlen hely – ahogy erről fentebb már szoltunk, – ettől legalább 4 km-re, a Hajósi pincéktől Hajós felé vezető út jobb oldalán volt. Vitatjuk azt is, hogy a töltésre a Szárárvölgy betelepítése miatt volt szükség. Maga a Szárárvölgy ugyanis sohasem települt be, csak annak északnyugati felső negyede, a mai Császártöltés területe. Nem értünk egyet azzal sem, hogy a töltést az 1730-as években építették volna. Úgy véljük, évezredek óta használt útszakasról van szó, melynek megújítására, javítására folyamatosan szükség volt. Megkockáztatjuk azt is, hogy a Kétvölgy kúpszerű dombjának kialakulása e töltés megépítésével van összefüggésben: a két levezető út által határolt kiemelkedésből kitermelt lösz ugyanis megfelelő minőségű töltésalapot jelentett. Ebből következik, hogy a két völgy által zárt, különleges formájú, kúpos kiemelkedés alakja mesterséges képződmény: a löszkitermelés eredménye lehet (3. kép). A közelmúltbeli régészeti geológiai fúrások e feltételezésünket nem cáfolták.⁴⁹

A régi töltésnek még egy helyéről tud a hagyomány. 1865-ben a község előjárói úgy tudták, hogy a falu északi végénél, a későbbi téglagyárnál, a magaspart aljában voltak a „Kiss tói szőlők it vagyon a második tó, melynek fülibe vannak a szőlők, ezen szőlők aljában vagyon azon töltés csinálva, a honnand a falu nevezetét vette.”⁵⁰ Annak sehol sem találtuk eddig nyomát, hogy ezen a részen, kb. 4 km-re az egykori tó és a Vörös mocsár találkozásától egy másik töltés is átvezetett volna az Őrjeg mocsarain.

⁴⁷ BÁNÁTI Miklós é. n. 39.

⁴⁸ BÁNÁTI Miklós 1981. 182.

⁴⁹ Ld. Sümegi Pál: Császártöltés–Hajós, Kétvölgyben végzett régészeti geológiai feltárás eredményei című összefoglalóját ugyanebben a kötetben.

⁵⁰ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „heletes” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 75.

A töltés a szomszédos Hajós község hagyományában is él: „*Mikor Mária Terézia háborút viselt, itt sok katonáját elvesztette. Mert Hajós körül mindenfelé mocsár volt. [...] A katonáknak hidat kellett vernüük. Hosszú hídnak nevezték, mert ez a híd a kanálistól egészen Császártöltésig ment. Most már nincs meg a híd. A hegy alatt vezetett. [...] A hídnak is Hosszú híd a neve, arról a régi hídról kapta a nevét. Mikor Mária Terézia katonáinak a mocsáron hidat kellett vernüük, akkor sok katona belefulladt a mocsárba. Ezért építtette az árváknak ezt a kastélyt itt a faluban. Ezért lett belőle árvaház.*”⁵¹

A töltésen és a hídon való közlekedés nem várt nehézségekkel is járt, hiszen „*a Mélyvölgy hidja alatt ücsörögtek a boszorkányok, és mikor a kocsikkal át akartak hajtani a hídon, akkor a lovaknak nem volt erejük.*”⁵² „*A Mélyvölgy hidja alól előjöttek a szellemek és fölugrottak a lovak hátára. És akkor a lovak már nem mentek tovább.*”⁵³

*

Bár ma már tudjuk, hogy a mai császártöltési határon több középkori település osztozott (3. térkép), a község előljárói 1860-ban úgy nyilatkoztak, hogy a falu határában, beleértve Csala pusztát is, „*régi romok s történeti nevezetességek nincsenek.*”⁵⁴ Ezt a nyilatkozatot 1864-ben („*...egyéb nevezetesség a határban nincsen*”⁵⁵) és egy évvel később is megerősítették: „*Régiségek, Romok, sáncok vagy egyéb nevezetességek a határban nincsenek.*”⁵⁶ Éppen 100 évnek kellett eltelnie, hogy a Császártöltéshez tartozó Csala pusztán előkerüljenek az egykori Csala-egyház templomának és temetőjének maradványai.

CSALAEGYHÁZ

Arról, hogy a Kecel és Császártöltés közötti Csala egyik részén, Középcsalán középkori település volt, már a halasi múzeum megalapítója, Révész György is tudott: „*Csalapusztán Halással nyugatra határos templomhely van. Körülte Kálmán, 3^{ik} Béla, István, IV^{ik} Béla és kuntatár pénzek találtattak. Embercsontok között apró tengeri csiga hihetően nyakék, rézhajtók. Kis rézkereszt darabok vannak birtokomban, ott vasnyíl, kiskés, varrotű darabok, acél db, vasszegek, különös kődarabok. Itt a templomhely körül lakóhelyek romja is láthatók.*”⁵⁷

⁵¹ SCHÖN Mária 2005. 164., Hasonlóan emlékszik egy másik adatközlő: uo. 171–172.

⁵² SCHÖN Mária 2005. 164.

⁵³ SCHÖN Mária 2005. 164.

⁵⁴ Hoffmann Lajos jegyző és Reger János bíró közlése, 1860. HORVÁTH M. Ferenc – SZABÓ Attila 2000. 101.; Csala pusztáról: „*Régi romok, történeti nevezetességek, népmondák nincsenek.*” Hoffmann Lajos jegyző közlése. Uo. 102.

⁵⁵ Hoffmann Lajos jegyző és Petz Bernát bíró közlése, 1864. In: PESTY Frigyes 1984. 77.

⁵⁶ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „*heletes*” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 76.

⁵⁷ RÉVÉSZ György 1998. 26. Az ún. Révész-jegyzőkönyvek ezen változata a Révész-gyűjtemény 1858-as kiállítása alkalmából készült. Uo. 21.

Közel két évtizeddel később, az 1870-es évek elején Révész György összefoglalta a halasi határban végzett gyűjtéseinek eredményét, s ebben az összegzésben bővebben is említi a családi régiségeket: „*Csala pusztán, mely Halással határos, az út közelibe délről Templomhely közelibe, több hullák kihányattak, körülötte apró tengeri csigák, hihetően nyakék lehetett – találtattak és még rézhajtúk, kis rézkereszt-darabok. E körül nagy darab térségen lakóhely volt, Árpád-házbeli királyok pénze találtatik, ezek t.i. Kálmáné, II. Bélaé, Imrée, III. Bélaé, III. Istváné és még kuntatár pénz és IV. Béla pénze, ott vas nyíl darabok, kis kés, sarló, balta, különös vasdarabok, sok cserép, kő és téglá darabok, ezüst függő, sarkantyú, egy ép cserépedény, sok vas szegek, varrótük is. Évtizedek óta szerzem innét a darabokat, magam is számtalanszor megjelentem, szemléltetem. Szélhordáskor még rehvált fa oszlopokat is több helyen lehet találni, mellyel hihetően ruhát simíthattak, mert egyik lapja kopott, síma; a homokos tájon több helyeken égett üszkők is láthatók. Minthogy ott IV. Béla után pénz nem találtatik, nagy darab helyen a lakóhelyek romjai szemlélhetők – nyilván lehet következtetni azt, hogy IV. Béla idejében a tatárok pusztították el egészen, amely többé fel sem épült.*”⁵⁸ Ma már tudjuk, hogy a mai Középcsala Árpád-kori településének helyén a középkorban új falu jött létre, melynek lakosai az egykori templom helyén, annak alapozását részben felhasználva új templomot emeltek. Révész György feljegyzései óta azonban jó száz év telt el, mire a romokat régész szakértő is vizsgálta.

Az 1960-as évek elején a Császártöltéshez tartozó Középcsalán, az ún. Kápolnás erdőben „...szántás közben a talajból több érdekes lelet fordult ki. [...] később avatatlan kezek munkája nyomán egy kápolna alapjaira bukkantak. A kápolna körül sok sírt dűltak föl...”⁵⁹ A helyszínelést végző H. Tóth Elvira megállapította, hogy „az erdőgazdaság területén fakitermelés közben néhány melléklet nélküli, valószínűleg késő középkori csontváz és téglá került elő. Hitelesíteni a területet a sűrűn beültetett fenyőfák miatt nem lehetett.”⁶⁰

Két év múlva – újabb leletek előkerülésekor – Kőhegyi Mihály járt a helyszínen: „A pusztától DK-re mintegy 1200-1500 m-re terül el a családi erdő, melynek keleti széle mellett kocsuiút húzódik. Ettől Ny-ra 80 m-re van a lelőhely. A fenyvesekkel borított területen 6 árkot találtam, melyet biztosan a csontvázak és a templom megtalálása céljából ástak ismeretlen tettesek. Megállapítható volt, hogy legalább háromrétegű, középkori templom körüli temető és templom van ezen a helyen.”⁶¹ Kőhegyi e helyszíneléséről Bánáti Miklósnak is írt: „A családi-pusztai ásatást nem szakember végezte. Engem csak végszóra hívtak ki. A területen nagyszámú csontot találtam, és megállapítottam, hogy ott egy középkori, templom körüli teme-

⁵⁸ WICKER Erika 1989. 35. A Révész-feljegyzések ezen változata az 1860-as évek végén – az 1870-es évek elején készült.

⁵⁹ BÁNÁTI Miklós é. n. 188.; Úgy tudta, hogy a leleteket a szegedi múzeumba vitték, ám onnan negatív választ kapott. Uo.

⁶⁰ H. Tóth Elvira helyszínelése, 1961. KJM RA 90.681; H. TÓTH Elvira 1990. 195.

⁶¹ Kőhegyi Mihály helyszínelés, 1963. KJM RA 90.681; H. TÓTH Elvira 1990. 174.

tő terül el. Ennek jó részét megbolygatták, de még több száz sír van a föld alatt. A templom (nem kápolna) romjaiba is beástak. Itt egy falu volt, mely alighanem a XVI. század végén pusztult el.”⁶² Szóban a következőket közölte: „A templom, melynek romjai a Kápolnás dűlőben láthatók, a 14. századtól a 16. századig terjedő időközben épülhetett. Az elpusztult község feltárására belátható időn belül nem kerül sor. Bizonyos azonban, hogy a templom környékén az akkor szokásos 2 ház sor nyomait is meg lehetne találni egy ásatás során.”⁶³

CSALA NEVE

A családi romokról „mondja a nép, hogy az egy Árpád-kori herceg síremléke volna.”⁶⁴ Más elképzelés szerint „magyar őseink a törökök elleni évszázados harcok során egy ízben Csala-pusztá környékén viaskodtak az ozmán sereggel. Történt pedig ez a következőképpen: A török sereg közeledésének hírére a magyar sereg zöme, vezérének terve értelmében, a családi Kápolnás Erdő táján annak mélyébe húzódva várta az ellenséget. A haditerv a törökök törbe csalására épült. A magyar had egy kis töredéke a közeledő ellenség elől sebtiben összeszedelőzködött és nyugati irányba menekült. A törökök úzóbe vették a menekülőket. Ezek a magaspárt széléig csalták maguk után az ellenséget. Ott két irányban egérutat keresve szétugrottak. Az üldözők is megoszlottak, szétszakadoztak. A magyar csapat dandára az alkalmas időben hátba támadta a törököket, és a sárközi Vörös mocsár ingoványába szorította, illetve felmorzsolta őket. Ennek a csalafintás terven alapuló győzelmes ütközetnek az emlékére a magyar csapatot rejtegető tájat Csalának nevezték el.”⁶⁵

A valóság ezzel szemben az, hogy a Csala szó egy középkori település nevét őrzi. Erre már Kőhegyi Mihály is gondolt, amikor a településről írta: „Nevét nem tudom, de alkalmasint Csala.”⁶⁶ Ugyanígy gondolta Bánáti Miklós is: Tudomásul vesszük, hogy sok a mese abban, amit a nép mond a kápolna körül lengő népi hagyományból, de a kápolna körül valamikor régen egy falu állt, ott élet volt már akkor, mikor Császártöltés még nem létezett. Ha nem is Árpád-házi herceget temettek a templomocskába, Csala már a középkorban is létezett.”⁶⁷

Ma már tudjuk, hogy ezt a falut Csalaegyháznak hívták.

⁶² Kőhegyi Mihály levele Bánáti Miklóshoz. In: BÁNÁTI Miklós é. n. 189.

⁶³ BÁNÁTI Miklós é. n. 189.

⁶⁴ „Középcsalától kb. egy kilométerre, a Halasra vezető úttól balra áll egy erdő. Ennek az erdőnek a szélén egy kápolnaszerű régi romra bukkantak. A rom körül temetkezési hely terül el. Sok emberi csontváz került itt a felszínre. E romról mondja a nép, hogy az egy Árpád-kori herceg síremléke volna.” BÁNÁTI Miklós é. n. 34.

⁶⁵ Jávor László, volt csala-pusztai erdőőr a pusztá nevének eredetéről hallotta dr. Tantos Gyula dékánkanonoktól. In: BÁNÁTI Miklós é. n. 186.

⁶⁶ Kőhegyi Mihály levele Bánáti Miklóshoz. In: BÁNÁTI Miklós é. n. 189.

⁶⁷ BÁNÁTI Miklós é. n. 189.

CSALAEGYHÁZ ÉS TEMPLOMA

Csalaegyház egykori településről alig vannak adataink. Engel Pál térképén Császártöltés keleti határán (helyesebb az északkelet-keleti megjelölés) volt egy Csalának nevezett, a középkor végére már pusztává vált település, névváltozatai nem ismertek.⁶⁸ Az 1560-as tahrir defterben már nem is szerepel. Az ugyanebből az évből származó timár defter Mehmed bin Musztafa timár-birtokaként említi, jövedelme 238 akcse volt. Révész György idézett feljegyzése alapján, mely szerint a Templomdombtól délre megbolygatott emberi váz/vázak mellett „*apró tengeri csigák, hihetően nyakék lehetett – találtattak és még rézhajtúk*”,⁶⁹ megkockáztatjuk, hogy a település a hódoltság korában – ha mégoly gyéren is, – lakott volt. A (kaori)csigás fejdísz és a szintén a fejviselethez tartozó bronztűk ugyanis az 1560 után Észak-Bácskába települő balkáni lakosság régészeti hagyatékának jellegzeteségei.⁷⁰ Arról ugyan nincsenek adatok, hogy Csalaegyházra is költöztek volna balkáni rácok/vlahok,⁷¹ de a timár-birtokos(ok) házanépe hosszabb-rövidebb ideig élhetett ezen a vidéken.

Csala 1570-ben sem települt be, ekkor mindössze 650 akcse jövedelemmel bírt: „*Ráják nélkül. Az említett falu közelében. Az említett faluból Szakál Ambrus és Gyalát(?) András kezében, Nádas faluból Sánta Antal és Berke Benedik szállást tart, s marháknént egy akcse legelőadót fizet és a réteket levágja.*”⁷² Csalaegyház 1578-ban is pusztá,⁷³ és soha többé nem népesül be.

A hódoltságot követően csak Mikoviny Sámuel 1743. évi térképe emlékezik meg az egykori, ott Csalaként jelölt faluról,⁷⁴ melynek emlékét ma Császártöltés észak-északkeleti határában Kis-, Közép- és Nagycsala örzi.⁷⁵

A jelenleg fiatal erdővel borított templomdombot 2001 tavaszán és egy évvel később is bejártuk⁷⁶ (5. kép). A hosszan elnyúló, kelet-nyugati irányú dombon tégladarabokat, és elszórtan emberi vázmaradványokat találtunk. A 2002-es szemle alkalmával a jobb terepviszonyok hatására a dombtetőn, egy kb. 2 m-es szakaszon, mintegy 40 cm szélességben téglák és téglatörmelékek sűrűsödését figyeltük meg. Hasonló sűrűsödés volt ettől 10 m-re délre. Mindezek alapján feltételeztük, hogy a Kőhegyi Mihály által 1963-ban azonosított templomot sikerül megtalálnunk.

⁶⁸ ENGEL Pál 2002.

⁶⁹ WICKER Erika 1989. 35. A Révész-feljegyzések ezen változata az 1860-as évek végén – az 1870-es évek elején készült.

⁷⁰ WICKER Erika 2001; WICKER Erika 2002; WICKER Erika 2003; WICKER Erika 2004; WICKER Erika 2005; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002.

⁷¹ WICKER Erika 2004.

⁷² CSORBA György 2000. 174., 179., 184., 189., 194., 199. Nem jelzi, hogy melyik „*az említett falu*”.

⁷³ VASS Előd 1980. 161.; A pusztabirtok jövedelméről: Kalocsa környékének török javadalombirtokosai 1560-ban. VASS Előd 1980. 150.

⁷⁴ VASS Előd 1980. 161.; A pusztabirtok jövedelméről: Kalocsa környékének török javadalombirtokosai 1560-ban. VASS Előd 1980. 150.

⁷⁵ Vass Előd Császártöltés déli határára teszi, ez nyilvánvaló tévedés. VASS Előd 1980. 161.

⁷⁶ Wicker Erika és Knipl István terepbejárása, 2001 és 2002. A bejárás eredményeit Knipl István szakdolgozata tartalmazza.; KNIPL István 2004. 178.

A templom hitelesítésére 2002-ben került sor.⁷⁷ Annak ellenére, hogy az ásásnak nem volt költségvetése, s a munkákat mindössze három napig 3-5 munkással végeztük,⁷⁸ továbbá a 70-80 cm-ig végig köves, szétszántott talajon nehezen haladhattunk, reményeink szerint két templom falainak szakaszát találtuk meg.

„2002. augusztus 10.

A sűrű aljnövényzet ellenére sikerült megtalálnunk a feltételezett északi fal téglasorát. E téglasorra merőlegesen, az akácsorok 2 m széles közében jelöltük ki az É-1 árkot. A kb. 2,5×0,7 m nagyságú árokban a felszíntől számított 50-70 cm mélységig kizárólag szétszántott, tégl- és habarcs-törmelékes réteget találtunk. Ez alatt sikerült feltárni a mintegy 120 cm mélységig terjedő alapozási árkot, valamint a vörös színű, zúzott téglából álló, habarcsos alapozást. A falnak 70 cm-es szakasza vált az árokban megfigyelhetővé. Többi részének feltárására nem volt mód, mivel a fal benyúlt az akácsor alá. Az É-1 árktól 8 m-re DK-re hasonló nagyságú árkot jelöltünk ki (Ka árok), itt lényegesen kevesebb volt a téglatörmelék. Az árok mélyítését 60 cm mélységben abbahagytuk, ekkor még nem értük el az altalajt, helyette tőle 2 m-re K-re jelöltük ki a Kb árkot, mely 4×0,6 m nagyságú volt. Az árok déli részében 60 cm mélyen elértük az altalajt. A feltárás során mindkét árokból több emberi váz bolygatott maradványai kerültek elő. A továbbiakban négy, egymástól elkülönülő felületen (1-4 felület) megtisztítottuk a felszínt a növényzettől, feltételezve, hogy az esetleges törmelékszóródás kijelölhet további falszakaszokat. Ezt csak az 1. és 4. felületen tudtuk megfigyelni, melyek közül az 1. jelezheti a templom északi vagy keleti falának a vonalát, esetleg a sarkot, az utóbbi talán a déli falat.

2002. augusztus 18–19.

Az egy héttel korábban megtisztított 1. és 2. felületen jelöltük ki a K-1 és D-1 árkokat, továbbá a keleti fal feltételezett vonalában a K-2, K-3 és K-4 árkokat. A D-1 árokban 80 cm alatt jelentkezett a déli fal kb. 60-70 cm széles sávja, a kb. 150 cm széles alapárokkal. A fal az É-1 árokban talált falszakaszhoz hasonlóan téglatörmelékes, habarcsos szerkezetű volt. Az árok déli végében a már feltárt szakasztól mintegy 50-60 cm-re egy újabb hasonló szerkezetű falszakasz jelentkezett. K-1 árok: Az F-1 felületen jelöltük ki, mérete 2,2×0,7 m, a felszíntől 70 cm mélységig a talaj bolygatott volt, alatta az árok közepén egy kb. 80-90 cm széles, 10-15 cm magas agyagalapozást figyeltünk meg.; K-2 árok: Az árkot 2,5×0,5 m nagyságúra jelöltük ki, a keleti fal feltételezett helyénél, majd meghosszabbítottuk 1,5 m-rel. Az árok közepe táján, mintegy 80 cm mélységben, a K-1 árokban feltárt agyagalapozáshoz hasonló alapozást sikerült feltárni, mely az árok közepénél L alakban

⁷⁷ Wicker Erika hitelesítő feltárása, 2002. KJM RA 2002.1107; 2004.1197.

⁷⁸ A leletmentésen Knipl István, akkor még régészhallgató és barátai vettek részt: Baranyai László, Freidinger Tamás, Gróf András és Töröcsik Balázs. Segítő munkájukat ezúton is köszönjük.

elfordult. Szélessége az árok déli falánál 120 cm volt. A kemény sárga agyag helyenként pirosasra égett, felületén néhány tégladarabot sikerült megfigyelni.; A K-3 árkot a K-2 árok meghosszabbításában, attól K-re jelöltük ki, (2,5×0,6 m), benne újabb agyagsávokat és téglatörmeléket találtunk. A két, viszonylag keskeny (30-40 és 40 cm), párhuzamosan futó sáv közötti területet téglatörmelékes, habarcsos omladék töltötte ki. Az agyagalapozáson nagyobb téglatörmelékek voltak.; K-4 árok: a keleti templomfal feltételezett közepénél húztuk a 3,3×0,7 m-es árkot, melyben a bolygatott réteg (65 cm) alatt jelentkezett, a már a K-3 árokban megfigyelt jelenség: két agyagpadka között, mintegy 90 cm széles, téglatörmelékes, omladékos réteg. A padkák külső szélei 150 cm távolságra voltak egymástól.

A hitelesítő ásátás eredményeiből következik, hogy feltehetőleg két templom alapjait találtuk meg. Az agyagos alapozás (K jelű árkokban) egy korai (Árpád kori) templomra utalhat, míg a mély és széles alapárókban található téglatörmelékes, habarcsos alapozás (E-1 és D-1 árok) egy középkori templom maradványa lehet. Az agyagos és a téglás rész helyenkénti együtt-jelentkezése pedig arra utalhat, hogy a későbbi templom építésénél felhasználhatták az Árpád-kori részeket. Az Árpád-kori templom méreteire a feltárt nyomokból nem következtethettünk, míg a középkori templomról megállapíthattuk, hogy, szélessége 10 m volt, s a déli oldalon futó párhuzamos alapozás feltehetőleg egy megerősítés nyoma. A középkori templom hosszát nem sikerült megállapítani, de a párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy legalább 15 m volt. A méretek alapján a középkori Csalaegyház jelentős templomos hely lehetett, s ennek megfelelő méretű templommal rendelkezett.”⁷⁹

Csala(egyház) Árpád-kori templomát az agyagalapozású részek őrzik. Sajnos csak olyan kis szakaszok estek az amúgy is kisméretű kutatóárkokba, hogy az épület nagyságának egyetlen adatát sem dokumentálhattuk. Az agyag és a habarcsos téglás rész helyenkénti együttes jelentkezése arra utal, hogy a második templom építésekor felhasználhatták a korábbi épület falainak egyes szakaszait. A középkorban átépített templom jellemzője a mély alapárók és a helyenként 80 cm-nél is szélesebb fal, melynek alapozását habarccsal kötött téglatörmelékkel oldották meg (6. kép). A templom az északi és déli falszakasz egymástól való távolsága alapján 10 m széles volt. A déli falnál, egymástól kb. 50-70 cm-rel hasonló falszakasz fut, ez esetleg egy későbbi megerősítésre, átépítésre utal. Néhány elszórt emberi vázcsonton kívül a kijelölt kutatóárkaink nem érintették a templom körüli temetőt.

A középkori Csalaegyház falu helyét ma még nem ismerjük. A környék bejárható szakaszain egyelőre nem került elő középkorra keltezhető lelőhely. Középcsalán, a templom és temető környezetében is csak viszonylag gyér Árpád-kori leletanyaggal számolhatunk, melyek nem összefüggő faluhelyet, hanem egymáshoz viszonylag közel elhelyezkedő gazdaságokból álló laza településszerkezetet jelez-

⁷⁹ Wicker Erika hitelesítő feltárása, 2002. KJM RA 2004.1197.

nek (Középcsala II–IV., VI–VII. lelőhelyek⁸⁰). További kutatásoknak kell azt is eldönteniük, hogy mit rejthet valójában a templom dombjától kb. 1 km-re, északnyugatra levő kiemelkedés, melyen légifotók szerint településmaradványok vannak.⁸¹

Bár az egykori Csaalegyházzól viszonylag keveset tudunk, ma már ellentmondhatunk Hoffman Lajos jegyzőnek is, aki még 1860-ban úgy tudta, hogy Császártöltés határában „régi romok, történeti nevezetességek, népmondák nincsenek.”⁸²

CSÁKÁNYFŐ

1995. februárjában a Hajósi pincéknél, a Hajósra vezető út jobb oldalán, a magasparton rigolirozás közben tégladarabok és emberi vázcsontok kerültek elő. Két koponyán zöldes elszineződés bronzékszert sejtetett.⁸³

Két hét múlva a helyszínt megtekintő Kőhegyi Mihálynak a környező pincék tulajdonosai elmondták, hogy a földmunka során „nagyméretű, lapos téglákat, 10-15 csontvázat találtak. Ezek jelenleg is a felszínen hevernek. A domb teteje felé haladtak letről, a lejtőről. Különösen feljebb találtak sok csontot. Az egyik helyen összetört csontkupacra bukkantak. (Ossarium?). [...] Locher József [...] kint dolgozott a szőlőjében, vele beszéltem. Elmondása szerint [...] amikor ő újra rigolirozta 8 évvel ezelőtt a szőlőjét, egy 100×100-as falazott oszlopot talált, mely igen erős volt, mert bár lapos téglából építették, de meszet szórtak közé, és leöntötték. Ettől az oszloptól két irányban indultak 80 cm széles falak, derékszögben. Nagyjából már csak a téglatöredék volt meg, de a falakat ki lehetett venni. A környéken rengeteg csontváz volt, a földszínétől 20-30 centire, mert az eső levitte róla a földet. Locher József kolostornak gondolja, ettől kapta a domb a nevét. A szőlő végében nem egyenlő magasságúak a drótot tartó beton karók. Ahol 10 cm-rel magasabbak, ott egy csontváz van alattuk, melyet nem akart szétrombolni, inkább a karót tette följebb. A felszint szinte elborítva az egész dombtetőn szilánkokra hasadt, darabokra tört, vékony téglák hevernek 60×40 m-es területen. Igen gyéren cserepeket is találtunk: bográcsperemet és feneket, vastag, kézzel formált edénytöredékeket. Leletmentésnek szükségét nem látom. A területet több ízben megbolygatták már szőlőforgatáskor. A mostani csontok feltételezhetően már régen bolygatottak voltak, illetve a temető legaljáról kerültek ki. Az esőzés állandóan mossa a dombot, és így kerültek egyre följebb a sírok.”⁸⁴

Amikor közel 10 évvel később, 2004 nyarán a helyszínen jártunk, már csak bronzkori edénydarabokat találtunk a területen: templomnak és temetőnek nyoma sem volt.

⁸⁰ KNIPL István 2004. 177–178.

⁸¹ Czajlik Zoltán szíves közlése. Az információt ezúton is köszönjük.

⁸² Hoffman Lajos jegyző adataiból. PESTY Frigyes 1984. 76–77.

⁸³ Wicker Erika helyszínelése 1995. TIM Irattár 119/95.; TJM Irattár 20/1995.

⁸⁴ Kőhegyi Mihály helyszínelése 1995. TIM RA 237-2001.

CSÁKÁNYFŐ FALU

Kőhegyi Mihály nem tett kísérletet arra, hogy az egykori település nevét meghatározza, pedig az a templom és temető szűkebb környezetének elnevezéséből egyenesen következik. A Hajósi pincék és Császártöltés közötti területet ma is Csákányi földeknek, az ettől keletre eső erdőt pedig Csákányi erdőnek hívják. Mind ebből logikusan következik, hogy a területen talált templom és temető Csákányfő középkori település része volt (4. kép).

Csákányfő faluról igen keveset tudunk, neve ismert középkori oklevelekben nem fordul elő. Említi viszont az 1560. évi tahrir defter, mely szerint „*Csákánfa pusztá, defteren kívüli, üres és adófizetők nélküli tartozik a nevezetthez. Adóbevétele (haszil): 200 akcse.*”⁸⁵ Az ugyanez évi timár-defter éppúgy Mehmed bin Musztafa timár-birtokaként tartotta számon, mint az egykori Csalaegyház, azidőtájt már Csala pusztát.⁸⁶

Csákányfő falu a hajósi nép emlékezetében már nem él, annál többször fordul elő Császártöltéssel kapcsolatban. Ahogy már jeleztük, egy, még Császártöltés megalapítása előtt készült térképen „*Csákányfű*” és „*Császár tó*” nevek olvashatók.⁸⁷ Egy hasonló korú, Pest vármegyei okirat „*Csákányfő vagy más néven Császártöltős*” helymegjelölést használja.⁸⁸ Ekkoriban a későbbi Császártöltés területét „*Csákánfeő, másnéven Császártöltős*” névvel is illették,⁸⁹ és „*Csákányfő seu Császártöltés*”-ként szerepel Mikovinyi Sámuel térképén.⁹⁰ „*Csákányfő, alias Császártöltési*” pusztát említ egy 1743-ból származó jegyzőkönyv is.⁹¹ Császártöltés megalapítása és betelepítése után azonban Csákányfő neve soha többé nem merül fel.

CSÁKÁNYFŐ PUSZTA

Császártöltés már idézett telepítőlevele az új falu déli határát „*a Csákányfő pusztá alatti tótól kezdődően*”⁹² jelölte ki. Ugyanitt az új telepéseknek szénakészí-

⁸⁵ Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 129.

⁸⁶ „*Tah. Def. 1560-ban psz.-ként említi; Tim. def. 1560-ban Mehmed bin Musztafa timár birtokaként említi.*” VASS Előd 1980. 161.; Vas Előd ugyanakkor a Kalocsa környékének török javadalombirtokosai 1560-ban c. fejezetben csak Csala pusztát és Apostak falut említi Mehmed bin Musztafa timár-birtokaként, Csákánfa pusztát nem. VASS Előd 1980. 150.

⁸⁷ BÁNÁTI Miklós 1981. 182.

⁸⁸ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.

⁸⁹ „*A Császártöltés helynév okmányban először 1734-ben fordul elő. Ekkor kettős neve volt a pusztának: Csákánfeő (olv. Csákányfő) más néven Császártöltős. A helynév régies írásmódja: 1754. Tsászár-Töltés, 1761. Tsászártöltés, 1763. Chászár-töltés.*” TÍMÁR Kálmán 1939 3.; Idézi: BÁNÁTI Miklós é. n. 37.

⁹⁰ BÁNÁTI Miklós 1981. 183.

⁹¹ KÉL. II. Ur.ir.1743. Az adatot Bárh Jánosnak köszönjük.

⁹² Császártöltés helység Patasics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő kontraktusa. In: BÁRTH János 1997a. 79.

tésre alkalmas területet jelöltek ki „*a mocsárral szemben a másik oldalon, Csákányfő puszta magaslata alatt*”.⁹³

A sárközi helyneveket kutató Tímár Kálmán még tudta, hogy „*Csákányfő (régí írásmód szerint Csákánfeő) puszta emlékét még ma is őrzik egyes helynevek. Így Hajós határában e dűlőnevek: Csákányföld dűlő, Csákányföld középső dűlő meg Csákánfi erdő határnevekben könnyű ráismerni Csákányfő puszta elferdített alakjára. A mai Hajós és Császártöltés községek határában régesrégén két érsek-uradalmi puszta volt egymás szomszédságában: Csákányfő meg Császártöltés. [...] Az egységesen kezelt, összetartozó két pusztát hol Csákányfő, hol meg Császártöltés néven emlegették. [...] A Csákány dűlő helynévhez érdekes monda is fűződik. Galgóczi Károly írja: '...az a népmonda, hogy ezt a lakosok a múlt század második tizedében egy aranyozott csákányfokosért vették a császártöltésiektől. [...] az 1720-as évekre teszi a monda. Akkor még nem is létezett a mai Császártöltés község; Császártöltés még érsekuradalmi puszta volt, épügy mint Csákányfő.*”⁹⁴

CSÁKÁNYFŐI LEGENDÁK

A pincehegyi romokról régóta tud a hajósi nép, és – ahogy az itteni pincesor „*Klostr kass*” elnevezése is mutatja, – kolostornak gondolta azokat: „*az öreg-asszonyok azt mondták, hogy ott egy apácakolostor volt [...] téglák voltak ott.*”⁹⁵ Egyszer valaki teheneket legeltetett arrafelé, és „*egyre csak valami csengést hallott. Másra nem tudott gondolni, csak arra, hogy ez a kolostori óra lehet a kolostorból. Ott valahol egy óra rejlik a földben, és ő annak a csengését hallja. És mondják is az emberek, hogy volt itt egyszer egy kolostor arrafelé, ahol kinn a pincéknél a Kolostorocska utcácska van.*”⁹⁶

A „*régi öregek*” még azt is tudták, hogy a pincehegy alatt angyalok szoktak táncolni,⁹⁷ és ilyenkor zene és harang szól: „*Meghallja a zenét, és akkor az angyalok lejönnek táncolni a mezőre. [...] és mikor lefeküdt, akkor 12-kor mindig hallotta a Kolostorocska utca felől a harangokat.*”⁹⁸ Mások ennél rosszabbul jártak, hiszen „*egyesek azt állítják, [...] hogy ahol azelőtt a kolostor volt, onnan a boszorkányok visítását, visítozását vagy mit lehet hallani.*”⁹⁹

Az 1700-as évek első évtizedeiben betelepült hajósi svábok a részben még bizonyonnyal látszó – és nyilván építéshez, talán éppen az első pincék építéséhez

⁹³ Császártöltés helység Patasics Gábor kalocsai érsek által kiadott telepítő kontraktusa. In: BÁRTH János 1997a. 79.

⁹⁴ TÍMÁR Kálmán 1940b. 2.; Idézi: BÁNÁTI Miklós é. n. 37.; „*A mi községünk [...] 1744-ben alakult a régi Csákányfő, másképp Császártöltis néven ismert érseki puszta helyén.*” BÁNÁTI Miklós é. n. 39.

⁹⁵ Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

⁹⁶ SCHÖN Mária 2005. 159.; Mások úgy gondolják, hogy az állandóan kettyegő óra az uradalmi pince alatti réges-régi pincében van. SCHÖN Mária 2005. 160.

⁹⁷ „*Az angyalokról azt hallottam, hogy táncoltak ott kinn a Pince-hegy alatt. Lejöttek az égből, és a hegyek alatt táncoltak. És egyesek látták. [...] Többen meséltek ilyen történeteket.*” SCHÖN Mária 2005. 158.

⁹⁸ SCHÖN Mária 2005. 159.

⁹⁹ SCHÖN Mária 2005. 160.

elhordott – falakat kolostornak gondolták. Általában is jellemző, hogy a nyomaiban még fellelhető középkori templomokat a magyar ajkú lakosság várnak, várhelynek, várteleknek (Kunfehértó–Várhely, Bácsalmás–Vártelek), a délszlávok crkvistének (Katymár–Crkviste), gradínának (Bácsalmás–Gradina, Gara–Gradina), kliszának (Szálkilisza/Chatal Klisza=Csátalja, Zombor–Paphíd, Kunfehértó–Várhely), a svábok pedig klostrnak (Hajós–Klostr Kass, Sükösd–Klösterle) hívták.¹⁰⁰ Csákányfő település – a földrajzi viszonyok alapján – a templomtól északra és keletre lehetett, ám nyomait a pinceépítések teljesen eltüntették. Elképzelhető viszont, hogy egy csákányfői lakos rejtette el a falutól észak-északkeletre, az Órjeg egy biztonságosnak gondolt részére, a ma Császártöltés–Nagyszigeti dűlőnek nevezett helyre azt a 751 éremből álló leletet, melynek záróveretei 1525-re (vagy bizonytalanabban 1552-re) datálhatók.¹⁰¹ Röviddel ezután a lakosság elhagyta Csákányfőt, mely soha többé nem népesült be újra. A császártöltési hagyomány soha nem ismerte, de a hajósi svábok – bár az egykori faluról semmit sem tudnak, – a Csákányosnak nevezett területet a mai napig is „*Tschackamfee*”-nak,¹⁰² azaz Csákányfőnek nevezik.

MORCS

A császártöltési telepítéslegendának van egy érdekes, és a töltésiek által még a közelmúltban is mesélt változata, mely nem császári személyekhez, hanem egy, az új faluba betelepülni szándékozó sváb családhoz köti a töltés építését, akik Kalocsáról indultak Császártöltésre. „*Az út azonban Kalocsáról a Vörös mocsár ingoványain át vezetett a Kecel-Baja irányában húzódó magaspartra [...] történt pedig egyszer, hogy egy telepes csoport mostoha időben haladván a mocsáron Homokmégy és Császártöltés között, bivalyostul beleveszett a lápos, tőzeges mocsárba. [...] Hogy ilyen eset többé ne forduljon elő, a kalocsai érsek megbízta az egyik Mecklenburgból áttelepült, az útépítésben jártas Csoportot, hogy a mocsáron át a magaspart felé építsen egy töltést a császár parancsára.*”¹⁰³ Könnyen hihető, hogy a homokmégyi határnak Császártöltéssel határos két dűlője ennek a tragikus esetnek az emlékére kapta meg a Bivalyos, illetve a Morcs (*mors*=halál) nevet.”¹⁰⁴ A Moresi és a Bivalyos dűlő találkozása éppen annak az állítólagos töltésnek a vonalába esik, melyről úgy tartja a fentebb már idézett hagyomány, hogy az nem a Kétvölgynél, hanem az egykori Kistói szőlőknél, a ma még részben álló téglá-

¹⁰⁰ WICKER Erika 2004. 49., 51., 56., 62., 70., 77–78., 85.; KOREK József 1994. 200.

¹⁰¹ Császártöltés–Nagyszigeti dűlőben 1935-ben Török Antal helyi lakos szántás közben találta az éremleletet, melynek egy része (71 db) a MNM Éremtárába került. A többi érem hollétééről nincs tudomásunk. A záróveretet 1552-re datálták, „*de inkább 1525, mert gyanús a lelet összetétele.*” MNM Éremtár 157/1935.

¹⁰² Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük. Schön Mária szíves közlése szerint a hajósi német nyelvjárásban nincs „ö” hang, azt általában „e”-vel helyettesítik.

¹⁰³ BÁNÁTI Miklós é. n. 39.

¹⁰⁴ BÁNÁTI Miklós é. n. 39.

gyárnál, a falu északi szélén volt: „... azon töltés csinálva, a honnand a falu nevezetét vette.”¹⁰⁵

Bármennyire is hihetőnek tűnik a mocsár és a *mors* szavakkal való összefüggése, a Császártöltés, Hajós és Homokmégy találkozásánál fekvő mai Morcs határ-rész egy középkori-koraújkori település emlékét őrzi.

MURCS FALU ÉS LAKÓI

A települést Csánki Dezső egy 1500-ra keltezhető irat kapcsán említi, melyben felmerül *Mwrch* Nagh Máté neve.¹⁰⁶ Ezen kívül a Murc, Morcs, Murcs¹⁰⁷ és Móriscsként¹⁰⁸ is ismert, a kalocsai náhijébe tartozó faluról csak a török defterek szolgáltatnak adatokat. A kalocsai náhije 1548-as összeírásában a következők olvashatók: „*Morics falu, tartozik a nevezethez [...] Az adófizetők (hane) száma: 9, egyenként 50 (akcse): 450 (akcse), Bevétel a tizedekből és az illetékekből a forint adót kivéve: Kapu 5, egyenként 50 ... 250 (akcse), Búza 82 kila, egyenként 10 ... 820 (akcse), Kétszeres, 106 kila [...], Méhkas tized ... 10 (akcse), Büntetéspénz ... 28 (akcse).*”¹⁰⁹ Ekkor a faluban az alábbi családfők és összeírt, felnőtt fiaik laktak:¹¹⁰

1. Szabó Mihál, házas,
2. Tasi Bertalan, házas,
3. Bán Baláz, házas, Gergel fia legény,
4. Kovács Demetri, házas,
5. Nemes Bertalan, házas,
6. Veres Gergel, házas, Ambrus fia legény,
7. Istvánfi Miklós, házas,
8. Kara Dijenös, házas, Lukács legény,
9. Királ Alberd, házas.

Az 1553. évi dzsizje defter a korábban is meglevő 13 hane mellett 3 új hanet és egy bírót említ. 1560-ban Murcs/Móriscs szultáni ház-birtok volt. Az ezévi tahrir defter 21 hánét jegyzett fel, s a 21 családfőnek, ezek felnőtt fiának/fiainak és testvérének/testvéreinek nevét is felsorolta.¹¹¹

¹⁰⁵ Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vintze „*heletes*” bíró közlése, 1865. In: PESTY Frigyes 1984. 75.

¹⁰⁶ CSÁNKI Dezső, III. 1897. 382.

¹⁰⁷ ENGEL Pál 2002. CD.; 1578-ban 9 hane adófizető háztartással. Engel Pál Császártöltés nyugati részére teszi. Uo.

¹⁰⁸ VASS Előd 1980. 91., 161.; Vass Előd említ egy Mórház nevű települést is a közelben, Miske Dkeleti részén. Uo. 169.

¹⁰⁹ VASS Előd 1979. 45.

¹¹⁰ VASS Előd 1979. 45.

¹¹¹ Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 91.

1.	<i>Kocsa Alberd,</i>		
2.	<i>Balás Máté,</i>		
3.	<i>Verős Gergel,</i>	<i>Báлинд fia legény,</i>	
4.	<i>Verős Ambrus,</i>	<i>Palkó fia legény,</i>	
5.	<i>Mérő Pétör,</i>	<i>Miklós testvére legény,</i>	<i>Kelemen testvére legény,</i>
6.	<i>Hegedűs Demetör,</i>	<i>János fia legény,</i>	<i>András fia legény,</i>
7.	<i>Királ Alberd,</i>	<i>Imre fia legény,</i>	
8.	<i>Gós Bertalan,</i>	<i>Gál fia legény,</i>	<i>Gécsi fia legény,</i>
9.	<i>Dávid Benedek,</i>	<i>Jancsi fia legény,</i>	
10.	<i>Szabó Mihál,</i>	<i>Tamás fia legény,</i>	<i>Boldizsár fia legény,</i>
11.	<i>Kovács Pétör,</i>	<i>Anbrus fia legény,</i>	
12.	<i>Tas László,</i>	<i>Balás fia legény,</i>	<i>Gécsi fia legény,</i>
13.	<i>Bán Balás,</i>	<i>Gergel fia legény,</i>	<i>Alberd fia legény,</i>
14.	<i>Török György,</i>	<i>Márton fia legény,</i>	<i>Gécsi fia legény,</i>
15.	<i>Jó János,</i>	<i>Máté fia legény,</i>	<i>Gécsi fia legény,</i>
16.	<i>Nagy Demetör,</i>	<i>Máté fia legény,</i>	
17.	<i>Nagy Péter,</i>	<i>András fia legény,</i>	
18.	<i>Gál András,</i>	<i>Pál fia legény,</i>	
19.	<i>Kelesztő János,</i>		
20.	<i>Mező Antal,</i>		
21.	<i>Varjas Benedek.</i>		

A fent nevezett személyek ugyanebben az évben az alábbi adókat tartoztak fizetni a töröknek: *Fejadó fizető (hane): 21. Adóbevétel (haszil): 5546 (akcse), Kapu 21 ... 1050 (akcse), Búza t. 200 kila 2400 (akcse), Kétszeres t. 141 (akcse), Lencse ára 30 (akcse), Méhkas t. 192 (akcse), Sertés adó 262 (akcse), Len és káposzta t. 30 (akcse), Rét t. 84 (akcse), Hordó ill. 50 (akcse), Bosztánkert ill. 42 (akcse), Erdő- és legelőhasználati ill. 400 (akcse), Büntetéspénz, menyasszonyi ill. 160 (akcse)."*¹¹²

A két lakosságnévsor összevetése viszonylag élénk migrációt jelez. Az 1548-as lakosok közül három családfőről nincs többé szó az 1560-as összeírásokban (Nemes Bertalan, Istvánfi Miklós, Kara Dijenös és fia, Lukács), ők bizonyosan elhaltak vagy elköltöztek a két összeírás között eltelt 12 évben. Két család esetében bizonytalan a folyamatosság: Kovács Demetri (1548) bizonyára csak névrokona Kovács Pétörnek (1560), akinek ekkor már felnőtt fia van, és ugyancsak nem lehet biztos rokoni kapcsolatot kimutatni Tasi Bertalan (1548) és Tas László és annak Balás és Gécsi nevű fiai között (1560). A lakosság fele 1560-ban is Moricsón lakott: Veres (Verős) Gergel Báлинд fia időközben felnőtt, Ambrus fia pedig a faluban marad, önálló családot alapított, és született egy Palko nevű fia. Hasonló-

¹¹² Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 91.; Rövidítések: t=tized, ill.=illeték

képpen felnőtt a 12 év alatt Királ Albert Imre fia, Szabó Mihál Tamás fia, Bán Balás (Baláz) Gergel fia pedig változatlanul a szülői házban lakott, ahogy 12 évvel korábban is. 1560-ra 14 új család költözik a faluba, közülük, ahogy már jeleztük, kettőnél bizonytalan, hogy korábbi gyökereik vannak-e.

1570-re Morcs lakóinak száma a 10 évvel korábbinak már csak fele volt. A 11 hánés falu kapuadóként 550 akcset fizet, emellett a következő adók terhelik: búzazed 560 akcse, kevertized 200 akcse, méhkastized 28 akcse, bosztánadó 23 akcse, sertésadó 44 akcse, lencse- és borsótized 12 akcse, len- és kendertized 16 akcse, réttized 80 akcse, tűzifa- és szénaadó 550 akcse, büntetéspénz, menyasszony- és hordóadó 484 akcse, összesen 2547 akcse. Gyümölcszestedet, juh- és malomadót nem fizettek, s nem szerepel a fokhagyma és a káposzta sem a felsorolt adónemekben.¹¹³ 1578-ban is 11 hánét tartottak számon. 1580–82-ben 9 háztartás fizetett tizedadót, jó egy generációnyi idő múlva, 1620-ban pedig már 16.

Nem tudjuk, mikor néptelenedett el teljesen Morcs falu. 1725-ben már Morcz már puszta, ekkor Hajós műveli.¹¹⁴ Emlékét ma már csak földrajzi nevek – és persze áttételesen a császártöltési telepítésmonda egyik változata – őrzik. Lipszky térképe *Morcs* külsőséget mutat, egy az országos levéltárban őrzött térkép pedig Hajós falutól északra *Murcz*i erdőt jelöl.¹¹⁵

MORCS FALU HELYE: HAJÓS–HOMOKHEGY

Morcs falu egykori helyét ma még nem tudjuk pontosan meghatározni. A kalocsai Sárköz 1763. évi térképe Hajóstól északnyugatra, Miskétől északkeletre, Miskéhez közelebb, Hillye táján jelöli.¹¹⁶ A település azonban a mai is használatos határnevek alapján Hajós északkeleti, Császártöltéssel és Homokméggyel határos területén, az ún. Morcsi dülőben lehetett. E terület homokméggyi oldalán középkori megtelepedést mutatnak a régészeti leletek:

Homokméggy–Morcs (75. lelőhely): „*A lelőhely közvetlenül a Császártöltés–Hajós–Homokméggy hármass határtól É-ra illetve K-re, a Duna főcstornától 110–120 m-re NY-ra, a császártöltési földűttől közvetlenül DNY-ra, a valamikori Rekettye-csatornától (ma Folyó) 40–100 m-re K-re található. A lelőhely egy lapos részen, a homokméggyi–császártöltési hármass határ, a császártöltési földűt, a Rekettye-csatorna és a Dunavölgyi–főcsatorna által bezárt szögben helyezkedik el 220 m hosszúságban és 50–80 m szélességben ÉNY–DK-i irányban. A területen néhány jellegtelen őskori, szarmata szürke korongolt és késő középkori töredék, faragott mészkődarab került napvilágra.*¹¹⁷ E lelőhely közelében, az ún. Sváb sarokban

¹¹³ CSORBA György 2000. 174., 179., 184., 189., 194.

¹¹⁴ BÁRTH János, 1974. 327.

¹¹⁵ VASS Előd 1979. 56.; VASS Előd 1980. 169.

¹¹⁶ PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál 1989. 107.

¹¹⁷ GALLINA Zsolt, 1998. 116.; A térképen (27. ábra) a 76. lelőhely (Homokméggy–Morcs) is középkoriként van feltüntetve, a szöveges rész ugyanakkor nem jelez középkori leleteket. Uo. 117.

egyetlen késő középkori edénydarab került elő. „Késő középkori vörös és fehér fazéktöredék” az ettől északnyugatra fekvő Máriakép lelőhelyen is, és a közeli Kékéren is találtak néhány késő középkori edénytöredéket, fehér kerámiát.¹¹⁸

A csekély késő-középkori edénytöredék azonban inkább Morcs közelségére, mint magára a falura mutat. Úgy gondoljuk, hogy Morcs falu talán azon a helyen volt, amit a hajósi nép ma is Sandbergnek, Homokhegynek hív, s melyről nemcsak középkori régészeti leletek kerültek elő, de a hajósi hagyományok is régi település emlékeit őrzik.

HOMOKHEGYI LEGENDÁK

„A Homokhegy is falucska volt, de azt a török háború elpusztította” – tartják a hajósiak.¹¹⁹ „Egyszer fölmentünk a Homokhegyre, akkor csontokat ástunk ki. Volt ott egy temető, de nemcsak temető, falu volt fönn.”¹²⁰ „És téglát találtak az összedőlt házakból, építőanyagot találtak, ahol ez a falu állt. [...] Amit a törökök pusztítottak el.”¹²¹ „Ahol a templom volt, ott volt egy kis mélyedés, aminek Templomföldske volt a neve. [...] Mikor csordás voltam, égetett agyag tányérokot ástam ki, hatot-hetet.”¹²² „Az a falu ott fönn, ahol a Bezáék háza van, a Homokhegyen. Ott volt valahol a temető. Ott többször találtak csontokat meg hasonlókat, ami jelezte, hogy ott már laktak.”¹²³ „És ott fönn volt a templom. [...] De téglákat már nem lehetett találni, az már minden megsemmisült. Hiszen jöttek a törökök, és ott fönn ezt megsemmisítették.”¹²⁴

Bizonytal a törökök bejövetelekor ásták el azt a családi vagyont, melyet évszázadokkal ezután egy hajósi ember talált meg: „Apám és a nagybátyám, a Regr Pista bácsi az egymás mellett fekvő földet szántották. És akkor a Pista bácsi kiszántott egy fazék ezüst pénzt, tényleg. Az eke elkapta a fazék agyag fedőjét, valamennyi pénz akkor ki is esett. Szólt apámnak, aki 28 darabot elcsent tőle. Akkor még megvolt a kiskocsmá, ott a Pista bácsi elmondta az esetet, utána elvették tőle a csendőrök. De olyan vékony pénz volt! Olyan vékony, mint az újságpapír. Akkora, mint a mai egyforintos, és olyan vékony, mint a selyempapír, mint az újságpapír. Az 1400-as évekből is volt. Többféle királyportréval, és többféle pénz. Még Mátyás királytól is volt közte pénz. De a 28 darab pénz szinte mindegyike más-más volt. És az a 2-3 literes fazék talán tele volt. Az apám pénzét láttam, a fazekat nem.”¹²⁵

¹¹⁸ GALLINA Zsolt 1998. 115–116.

¹¹⁹ Heipl Ferencné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁰ Heipl Ferencné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²¹ Heipl Ferenc közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²² SCHÖN Mária 2005. 172.

¹²³ Szeitz Ferencné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁴ Oszmayerné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁵ Szeitz Ferencné Regr Jusztina közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

Erről a pénzletről ma is sok hajósi tud: „*A Regr Pista, ezt én láttam, szántott egyszer, akkor az ekéje fönnakadt, és egy fedelet vetett föl. Aztán kiráncigálta a fazekat, nagy fazék volt, még most is látom. Olyan sárga valamik. És a fazék nem volt rozsdás, úgy csillogott körös-körül, mint a tükör. És mennyi pénz! A fazék tele volt pénzzel. Ezüsttel. Az összes pincetulajdonos összegyűlt, akkor meg akartam számolni a pénzt. De rengeteg volt, mind aprópénz. Aztán bejelentette a csendőröknek. [...] ott fönn volt a templom, és biztos egy pap élta.*”¹²⁶ „*Pénzt szántottak ki, egy egész fazékre valót, kicsi ezüstpénzt, mint a mostani egyforintos.*”¹²⁷ „*Én láttam ilyen pénzt, mint most a fillérek, csak vékonyak.*”¹²⁸

A KÖZÉPKORI HAJÓSSZENTGYÖRGY

Sok helybeli úgy tartja, hogy a mai Hajós elődje, a „*régi falu az un. Homokhegyen volt, ahol sok pénzt, házalapot, urnákat, III. Béla korabeli pénzeket találtak. [...] A régi Hajós a török világban pusztult el.*”¹²⁹ A területről később is kerültek elő későközépkori edénydarabok.¹³⁰ Mai ismereteink szerint azonban inkább arra hajlunk, hogy a Homokhegy Morcs faluval azonos, a középkori Hajós pedig nagyjából a mai település területén, attól kissé észak-északnyugatra lehetett. A falu szélső házain túl, a Miskére vezető műúttól jobbra, a régi téglagyár mögött terepbejárás során ugyanis nagy mennyiségű késő-középkori-kora újkori edénytöredék került elő.¹³¹ Közeliében van a Szellemhegy, melyről a hajósiak azt tartották, hogy ott szellemek tanyáznak. Egyesek azt is tudni vélik, hogy „*valaha temető volt a Szellem-hegyen, azért jártak ott a szellemek.*”¹³² E helyhez közel fekszik a Harang utca, ahol „*mikor a legelső hajósiak letelepedtek [...] állt egy harangláb...*”¹³³ Nem tudjuk, mikor állíthatták ezt a haranglábát, és azt sem, hogy akár a Szellem-hegyen, akár a Harang utca környékén középkori templomra utaló nyomok: téglatöredékek és embercsontok kerültek volna elő.

A középkori Hajós temploma jelen ismereteink szerint a mai település központjában lehetett, ahol kertkapálás közben kő- és tégladarabok kerültek elő: „*...akárhányszor kapáltam, mindig kő- és tégladarabok jöttek a felszínre. Néha fél*

¹²⁶ Oszmayerné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁷ Heipl Ferencné közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁸ Heipl Ferenc közlése. Schön Mária gyűjtése. Az adatok átengedését ezúton is köszönjük.

¹²⁹ Solymos Ede helyszínelése 1952. KJM RA.

¹³⁰ D. Szabó Kálmán terepbejárása, 1994. WICKER Erika – HORVÁTH Attila – KUSTÁR Rozália 2001. 49. D. Szabó egy térképvázlatán „*Hajós-Sandberg (Keresztúr)*” megjelölés olvasható (KJM RA, leltározatlan), mely szerint a Homokhegyet egy Keresztúr nevű faluval azonosítja. Magyarázatot, forrást nem közöl.; Keresztúrt 1548-ban még 21 adófizető család lakta, azután teljesen elnéptelenedik. 1553-ban már nincsenek adófizetői, 1560-ban és 1570-ben még 1-1 adófizető háztartást jegyeznek fel a defterek, 1578-ra végleg lakatlanná válik. VASS Előd 1980. 166–167.; Keresztúr 1570. évi részletes adózási adatai: CSORBA György 2000. 69. sz. helység.

¹³¹ Alföldi Albert bejelentése, 2004. KJM RA.

¹³² SCHÖN Mária 2005. 155–158.

¹³³ A haranglábrol több hajósi is tud: SCHÖN Mária 2005. 167–168. 800–802. pont.

téglák. [...] *És néha pénzt is találtam.*”¹³⁴ A pénz koráról egyelőre éppúgy nincs tudomásunk, mint arról, hogy embercsontok is előkerültek-e, a téglatöredékek azonban jelezhetnek középkori templomot.

Hajós magyar lakossága a hódoltság idején elhagyta faluját, a népesség 16. század harmadik harmadára délszláv lett.¹³⁵ A település a hasonló történetű észak-bácskai falvak sorsára jutott, a 17. század folyamán részben vagy egészen elnéptelenedett, s németekkel való újratelepítésére a 18. század elején került sor.

Hajós 1728. évi úrbéri kontraktusa szerint a kalocsai érsek az új telepéseknek odaadta az *„ezidőtájt pusztán álló hajdani lakott falut”*, továbbá *„Orbágy pusztát és Szentgyörgy szigetét”*, felépítette, és *„használatra alkalmas állapotba”* helyezte az újratelepített falu templomát.¹³⁶ Szentgyörgy szigete biztosan a mai hajósi belterület, és főutcáját, mely egyenes folytatása az Örjegen egykor átvezető töltésnek, Szigeti főutcának hívják.¹³⁷ Orbágy, azaz Orbágy-szentgyörgy elpusztult középkori magyar, majd a hódoltság alatt délszlávokkal betelepített falu¹³⁸ nagy valószínűséggel a Hildtől délre levő, a hajósi határhoz tartozó Szentgyörggyel azonos, és nem a mai Csákányi földekkel és Csákányi erdővel,¹³⁹ mely a középkori Csákányfő község egykori területéhez tartozott. Az a falu viszont, ami a mai Hajóstól néhány km-re észak-északkeletre, a Homokhegyen volt, s melyhez a mai napig legendák kapcsolódnak, véleményünk – és jelen ismereteink – szerint nem Hajós középkori elődje, hanem Murcs/Morcs/Mórics, melynek emlékére a császártöltési telepítéslegenda egyik változata mellett a Császártöltés-Hajós-Homokmégy hármashatár Morcsi dűlője a mai napig is őrzi.

POLGÁRDI

1426-ban egy Polkath nevű települést említenek írott források,¹⁴⁰ ezidőtájt egy hatalmaskodási ügy kivizsgálása kapcsán felvonultatott tanúk között szerepel egy Polkárthi Péter nevű is. Hatvan évvel később, 1487-ben pedig egy polkárthi Sós Benedeket idéznek meg egy perben.¹⁴¹ A 15. század végéig tehát még biztosan létezett az a falu, melynek határa a mai Kecel és Császártöltés között terült el, s melynek pontos helyét is ismerjük Biczó Piroska keceli terepbejárásainak köszönhetően:

„Homoktalajon és mellette kötött fekete talajon 500 m hosszan és 200 m szélességben húzódó lelőhely. [...] Az egész lelőhelyen gazdag középkori kerámia-

¹³⁴ A kő- és tégladarabokat a helyi hagyomány a hajósi kastély építésével hozza összefüggésbe. SCHÖN Mária 2005. 182–183.

¹³⁵ WICKER Erika 2004. 64.

¹³⁶ Hajós Csáki Imre kalocsai érsek által kiadott úrbéri kontraktusa, 1728. április 10. In.: BÁRTH János 1997. 76.

¹³⁷ Alföldi Albert szíves közlése.

¹³⁸ A defterek adatai: 1548: 10 háne; 1560: 9 háne; 1570: 3 háne; 1580-82: 5 háne délszláv. VASS Előd 1980. 171.

¹³⁹ Mikoviny Sámuel térképe, 1743; 1. katonai felmérés térképe, 1783; ENGEL Pál 2002.

¹⁴⁰ CSÁNKI Dezső 1897. III. 343.

¹⁴¹ VASS Előd 1984. 68.

anyag. Az Árpád-kort néhány csillámmal soványított edénytöredék, XII–XIII. századi edényperemek, fogaskerékmintával valamint bemélyített vonalakkal díszített edényoldalak képviselik. A középkor későbbi századaiból nagy számú vörös és bordázott, fehér edénytöredéket gyűjtöttünk. Gyakoriak a kissé visszahajló, XIV–XV. századi edényperemek, bögre alakú kályhaszemek töredékei. Néhány hagyma alakú kályhaszem töredéket és grafitos osztrák fazéktöredéket is gyűjtöttünk. A lelőhely Polgárdi középkori faluval azonos. Keceli lakosok téglából épült templomalapokról is tudnak ezen a helyen, amelyek a tereprendezés során valószínűleg megsemmisültek. A terepbejárás során téglatöredékeket is gyűjtöttünk, a templom helyét nem tudtuk megállapítani. A gyűjtött kerámiaanyag alapján a falu élete a XIII–XVI. század közötti időszakot öleli fel.”¹⁴²

Polkárt/Polgárdi¹⁴³ a 16. század közepére elnéptelenedett, és soha többé nem települt be. Pokard pusztát az 1560-as tahrir defter szerint Homokmégy műveli, ekkor szultáni hász-birtok.¹⁴⁴ „Pokard pusztá üres és adófizetők nélküli tartozik a nevezetthez a nevezett (Homokmégy) falu közelében, s ennek népe műveli meg és tizedeit meg adja. A nevezett faluból (Homokmégy) Zádori János, Miskei György, Gál György, Káli János és Tomka Pál nevű hitetleneknek szállásaik vannak, ahol marháikat tartják. A rét legeltetéséért az illetéket évi átalányösszegben 155 akcsét fizetnek. Adóbevétel (haszil): 1545 akcse, Búza t. 50 kila 600 (akcse), Az öt szállás egyenként 155 (akcse), ill. 900 (akcse), Len és kender t. 45 (akcse).”¹⁴⁵ A kalocsai és a solti náhije 1570. évi szandzsákösszeírásában már nem szerepel,¹⁴⁶ ezidőtájt a legeltetésre alkalmas pusztá a halasiak használatában volt.¹⁴⁷

Ennél több korabeli írott adatunk nincs a településről. A 18. század közepe táján – egy marhalopási per jegyzőkönyve szerint – még működött a „pógárdi vendégfogadó”,¹⁴⁸ az egykori középkori falu emlékét azonban ma már csak a mai Kecel Császártöltés felé eső részének Polgárdi elnevezése őrzi.¹⁴⁹

ZÁDOR

Engel Pál térképén Császártöltés nyugati részén, Murc mellett egy Zádor nevű település is szerepel. E falut – mely nem tévesztendő össze Ordas község határában egykor volt Zádorral,¹⁵⁰ – eddig ismert középkori oklevelek nem említik. Az 1560-as tahrir defter már pusztaként írja össze: „Zádor pusztá üres és adófizetők nélküli,

¹⁴² BICZÓ Piroska, 1984. 51.

¹⁴³ Névalakok: ENGEL Pál 2002.

¹⁴⁴ VASS Előd 1980. 172.

¹⁴⁵ Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 116.; Rövidítés: t=tized, ill.=illeték.

¹⁴⁶ CSORBA György 2002.

¹⁴⁷ VASS Előd 1984. 72.

¹⁴⁸ KÉL. II. Ur.ir. 1743. Az adatot Bárh Jánosnak köszönjük.

¹⁴⁹ Magyarország Földrajzinév-név Tára, 1980. 29.; Polgárdi pusztá egy ideig Császártöltés határához tartozott: „Hozzá tartozik Csala és Polgárdi pusztá.” BOROVSZKY Sámuel é. n.

¹⁵⁰ VASS Előd 1980. 176.

*tartozik a nevezetthez Homokmégy falu népe műveli meg. Adóbevétel (haszil): 1380 akcse, Búza t. 90 kila 1080 (akcse), Kétszeres t. 50 kila 300 (akcse)."*¹⁵¹ Tíz évvel később, 1570-ben sem laktak Zádor pusztán, melynek jövedelme ekkor 1380 akcse volt, a következő elosztásban: búzatized 1120 akcse, keverttized 160 akcse, len- és kendertized 100 akcse.¹⁵² Zádor ekkor „*az említett falu közelében, az említett faluból Nagy János és Balázs Tomás és Nadas faluból Balog Bódizsár birtokában (volt, akik) a föld birtokosának tizedet adnak.*”¹⁵³

Az elnéptelenedett falu lakói távolabbra vándoroltak, vagy éppen a környékbeli településekbe költöztek. Utóbbiak közé tartozik egy Zádori János nevezetű is, aki 1560-ban már Homokmégyen lakott, és szállása és marhái voltak az ugyancsak pusztává vált Pokardon (Polgárdi).¹⁵⁴

Zádor helyét sem romok, sem az emlékezet, sem pedig földrajzi nevek nem őrzik ma már. Mikoviny Sámuel 1743. évi térképe Hajós és Miske között mutatja,¹⁵⁵ Engel Pál szerint inkább az egykori Murc (Morcs), Polkart (Polgárdi) és Csala (Csalaegyház) között volt,¹⁵⁶ így területe – egy kis szakaszon legalábbis – érintette a mai császártöltési határt. Régészeti lelőhellyel azonban egyelőre még nem tudjuk kapcsolatba hozni a már a hódoltság elején elpusztásodott egykori Zádor falut.

KÉLES ÉS ILLANCS

Császártöltés déli határában egyelőre nem találtuk középkori települések nyomait, pedig – a környékbeli korabeli falvak egymástól való kb. 6 km-es távolságát tekintve – a mai Kéleshalom nyugati (Kéles) és keleti (Illancs) területén biztosan voltak ilyenek.

KÉLES

A kélesi major belterületén egy „*fel nem tárt régi temető*” van,¹⁵⁷ de egyelőre nem tudjuk, összefüggésben van-e a mai Kéleshalom elődjével. Nemcsak a temető ezidáig ismeretlen kora miatt, hanem azért sem, mert Kéles nevű településről nem szólnak ismert középkori oklevelek. Ha volt is itt középkori település, az a hódoltság korára elnéptelenedett.

¹⁵¹ Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 116.; Rövidítés: t=tized.

¹⁵² CSORBA György 2000. 175., 180., 185., 190., 195.

¹⁵³ CSORBA György 2000. 201.; Nem közli, melyik „*az említett falu*”, (talán Homokmégy, mint 10 évvel korábban), csak Nádast nevezi meg.; Vass Előd szerint 1570-ben csak Nadas műveli. VASS Előd 1980. 176.

¹⁵⁴ Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 116.; Rövidítés: t=tized, ill.=illeték.

¹⁵⁵ VASS Előd 1980. 176.; Megjegyzí, hogy „*Jelenleg [...] Hajós nk. ÉNy.-i határában bizonytalan(?)*.” Uo.

¹⁵⁶ ENGEL Pál 2002. CD.

¹⁵⁷ KARSAI Ferenc 1974. 19. „*Hajós közelében levő Kéles-pusztán egyrészt ma is 'kis török temető' és 'nagy török temető' néven ismernek*” egy területet. SOLYMOS Ede helyszínelése, 1951. 69.269.

Az 1560-as tahrir defter pusztaként említi, ekkor a terület szultáni hász-birtok, melyet Miske, Barátnakház és Homokmégy művelnek és szállást tartanak rajta: „*Kéles pusztá, defteren kívüli, üres és adófizetők nélküli tartozik a nevezetthez. Kis Anbrus, Filep Benedek és Fodor János a nevezett (Miske) faluból és Barátnak Filep Barátnakház faluból és Vér Orbán Homokmégy faluból birtokolják. A nevezett pusztán szállásaik vannak, s a legeltetési illeték címén évi átalányösszegben 900 (akcsét) adnak.*” 1570-ben Hetős (Hajós) Szentgyörgy „*Kékös pusztával*” és Szentgyörgy pusztával együtt szerepel. 1578-ban már csak Kékös pusztát említik együtt Hetős Szentgyörggyel, ahol akkor 22 délszláv háztartás adózott.¹⁵⁸

Engel Pál térképén e helyen sem Kéles, sem Kékös névalakú település nem szerepel, feltüntet viszont a mai Kéleshalom kélesi részén egy Kígyós nevű települést. Kígyósról azon túl, hogy a kalocsai náhijébe tartozott, a törökkor elején már pusztá volt, semmi mást nem közöl,¹⁵⁹ s máshol sem akadtunk nyomára. Igaz, sok egyéb település mellett a mai Kéleshalom határát is érinti a Kígyós-főcsatorna, kevésbé valószínű azonban, hogy az elnevezés egy rég elfeledett középkori falu nevét őrizné. Engel Pál viszont Kígyós közvetlen délnyugati szomszédjaként egy Kelebe nevű falut jelez, amelyről csak annyit tudunk, hogy szintén elpusztásodott a török hódítás elején.¹⁶⁰ A Keles–Keleb(e) névalakok hasonlóságát is figyelembe véve azonban egyelőre nem foglalhatunk állást a két település azonosságát illetően.

ILLANCS

Még ennél is kevesebb adatunk van arról, mi volt a középkori elődje annak a határrésznek, mely Kéleshalom keleti részét képezi, és a mai Császártöltés déli határához csatlakozik. Illancs neve ugyanis semmilyen középkori és kora-újkori forrásban eddig nem bukkant fel.

Engel Pál térképe a mai Illancs területén egy Feketetelek nevű települést említ, mely a török kor elején elpusztásodott. A bajai náhijébe tartozó „*Feketötelek*” 1578-ban is pusztá volt,¹⁶¹ és soha többé nem népesült be. Pontos helye ismeretlen, régészeti lelőhellyel egyelőre nem tudjuk azonosítani. Kérdés ma még, hogy egyáltalán bármi kapcsolatba hozható-e Illancs pusztával, mint ahogy az is, hogy Illancs neve összefügg-e, s ha igen, milyen módon az Illonsuk kun nemzetségnévvel.¹⁶²

¹⁵⁸ VASS Előd 1980. 166.; Kalocsa környékének 1560. évi adóösszeírása a szegedi szandzsák részletes defterében (Tahrir defter). VASS Előd 1980. 110.

¹⁵⁹ ENGEL Pál 2002.

¹⁶⁰ ENGEL Pál 2002.

¹⁶¹ ENGEL Pál 2002.

¹⁶² Illancs – Illonsuk névazonosságra (azonosságra?) Pálóczi Horváth András hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk.

IRODALOM

- ARNOLD Erzsébet – KNIPL István
2003 Fejezetek Császártöltés történetéből és néprajzából
Császártöltés
- BÁNÁTI Miklós
é. n. Huszonkét évtized az új hazában
Császártöltés
1981 Újabb adatok Császártöltés történetéhez
Császártöltés
- BÁRTH János
1974 Migráció és kontinuitás egy Duna-melléki táj népesedéstörténetében.
Cumania II. 285–330.
Kecskemét
1983 „Én, Marics Pál...” Vallomás Kéles hajdani határaitól. In: Petőfi
Népe, 1983. augusztus 24. 5.
Kecskemét
1997a Migrációs adatok a Duna–Tisza közti határperekben. Cumania 14.
5–40.
Kecskemét
1997b Kalocsai kontraktusok
Kalocsa
- BICZÓ Piroska
1984 A keceli határ régészeti emlékei. In (Szerk.: Báráth János): Kecel
története és néprajza. 19–62.
Kecel
- BOROVSKY Samu
1900 Magyarország Városai és Vármegyéi. Pest-Pilis-Solt-Kiskun
Vármegye. I.
Budapest
- CSÁNKI Dezső
1894 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.
Budapest
1897 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III.
Budapest
- CSORBA György
2000 A kalocsai és a solti náhije az 1570. évi szandzsákösszeírás alapján. In
(Szerk.: Koszta László): Fejezetek Kalocsa történetéből 157–208.
Kalocsa

- ENGEL Pál
2002 Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről
Budapest
- FÖLDI Ervin
1980 Magyarország földrajzinév tára II.
Budapest
- GALGÓCZY Károly
1877 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája
Budapest
- GALLINA Zsolt
1998 Homokmégy régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig
In (szerk.: Romsics Imre): Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. 73–133.
Homokmégy
- HORVÁTH M. Ferenc – SZABÓ Attila
2000 Pest-Solt megye 1860 évi település-statisztikai leírása
Budapest
- H. TÓTH Elvira
1990 Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). Cumania 12. 81–233.
Kecskemét
- KARSAI Ferenc
1974 Jánoshalma története az őskortól 1849-ig.
h. n.
- KISS Lajos
1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára
Budapest
- KNIPL István
2004 Császártöltés régészeti topográfiája. Cumania 20. 173–204.
Kecskemét
- PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál
1989 Magyarország régi térképeken
h. n.
- PESTY Frigyes
1984 Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. kötet. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések
Szentendre

RÉVÉSZ György

- 1998 Rendezett gyűjtemény. A kiskunhalasi határban talált régiségekről. In (szerk.: Szakál Aurél): Halasi múzeum 2. 21–26.
Kiskunhalas

ROMSICS Imre

- 1998 Homokmégy történeti földrajza. In (szerk.: Romsics Imre):
Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. 15–52.
Homokmégy

SCHÖN Mária

- 2004 Hajósi sváb népi elbeszélések. Schwäbisches Erzählgut aus Hajosch
Kecskemét

TÍMÁR Kálmán

- 1939 Sárközi helynevek. Császártöltés neve. I. rész
Magyar Népművészet, I. évf., 9. sz., november 1., 3.
1940a Sárközi helynevek. Császártöltés neve. II. rész
Magyar Népművészet, II. évf., 6. sz.
1940b Sárközi helynevek. Császártöltés neve. Befejező rész.
Magyar Népművészet, II. évf., 7. sz., április 15., 3.

VASS Előd

- 1979 A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. Cumania IV. 7–60.
Kecskemét
1980 Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai
Kalocsa
1984 A középkori és a török kori Kecel. In (szerk.: Bárh János): Kecel
története és néprajza. 63-76.
Kecel

WICKER Erika

- 1989 „Halasi múzeum” I.
Kiskunhalas
2001 Rácok a Duna–Tisza közén a XVI–XVII. században. In: Ezer év a
Duna–Tisza közén. Szerk.: Bárh János. 151–157.
Kecskemét
2002 Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya 16–17. századi temetője. In: A
hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács
Gyöngyi. 225–236.
Budapest
2003 Rácok a Duna–Tisza közén a 16–17. században II. A 16–17. századi
rác temetők jellegzetességei. Bácsország. 2003
Szabadka
2004 Észak-Bácska a hódoltság korában. Cumania 20. 5–111.
Kecskemét

WICKER Erika

2005 A hódoltság kori balkáni népesség régészeti hagyatékának kutatása.
Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón. 19–29.
Kecskemét

WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály

2002 A katymári 16–17. századi rác temető. Cumania 18. 5–94.
Kecskemét

WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila

2000 Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990–1995). Cumania
17. 33–126.
Kecskemét

Erika Wicker – István Knípl

MITTELALTERLICHE DÖRFER BEI CSÁSZÁRTÖLTÉS

– Auszug –

Császártöltés hat keine mittelalterliche Geschichte, denn die Ortschaft wurde erst 1743 vom Kalocsaer Erzbischof gegründet. Unter den Nachkommen der überwiegend aus Oberschwaben stammenden Ansiedler sind die Legenden über *Kaiser* und *Damm* (császár, töltés) bis heute bekannt. Die Autoren untersuchten die Wurzeln der Legenden und stellten schließlich fest, daß das Wort *császár* den Namen eines ehemaligen Sees (heute: Hajós, Zombékos) bewahrte und daß das Wort *töltés* zum Teil mit dem Hügel identisch ist, der sich auch heute noch unter dem Kétvölgy, Richtung Hajós erstreckt. Dies war Teil der „uralten“ Strasse, die aus der Richtung der heutigen Jánoshalma nach Kalocsa führte.

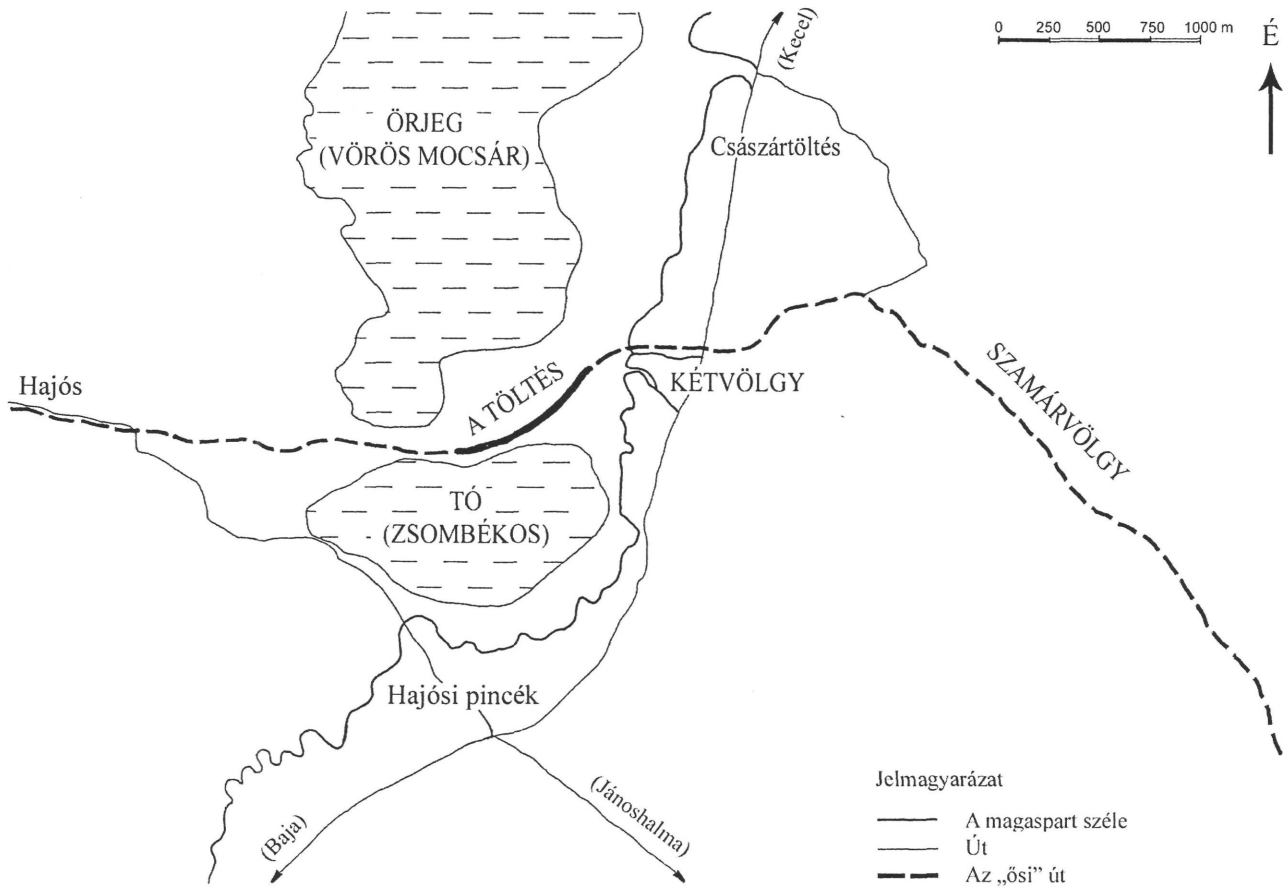
Um der heutigen Ortschaft herum wird die Erinnerung an einstige mittelalterliche Siedlungen durch geographische Namen bewahrt. In Középcsala (im Nordosten des Dorfes) ist die Kirchenruine des ehemaligen Csalaegyház (Arpadenzeit-Mittelalter) längst bekannt: die Vergleichsausgrabungen führten die Autoren dieser Studie selber durch.

Auf der Strecke namens Csákányi zwischen den heutigen Hajóser Weinkellern und Császártöltés erstreckte sich einst die Siedlung Csákányfő, die in der Türkenzeit aber schon entvölkert war. Die Kirche und der Friedhof wurden 1995 freigelegt. Leider sind sie verfallen und heute nicht mehr zu sehen.

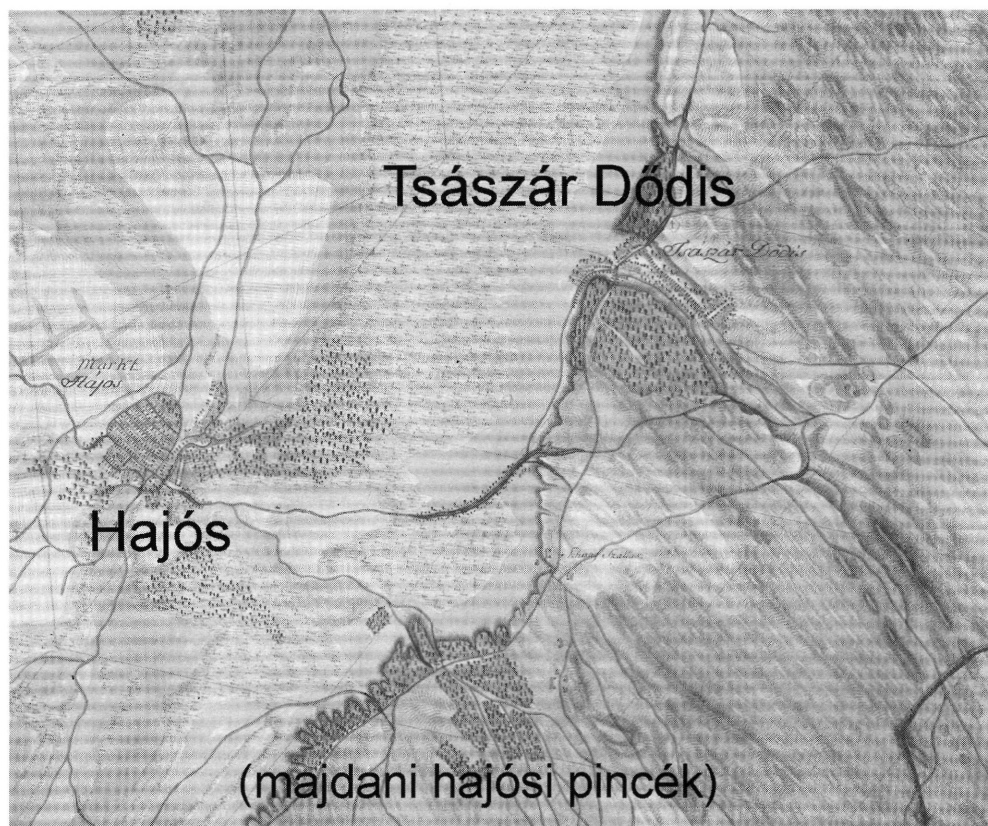
Der sog. Morcsi-Feldweg an der Grenze von Császártöltés, Hajós und Homokmégy weist auf das Dorf namens Morcs/Murcs hin, welches die Autoren mit dem Fundort Hajós-Homokhegy identifizieren. Die Siedlung war zu Mitte des 17.Jhs. noch bevölkert, ihre Zerstörung kann mit den Kämpfen beim Auszug der Türken in Zusammenhang gebracht werden.

Im Norden des heutigen Császártöltés erstreckte sich mit Sicherheit die in der Türkenzeit entvölkerte Siedlung Polgárdi, an die uns der geographische Name Polgárdi (Flur im Süden Kecels) erinnert. Wir kennen auch den genauen Ort des Dorfes. Es ist aber bisher noch nicht gelungen, das einstige Dorf Zádor zu identifizieren (östlich von hier).

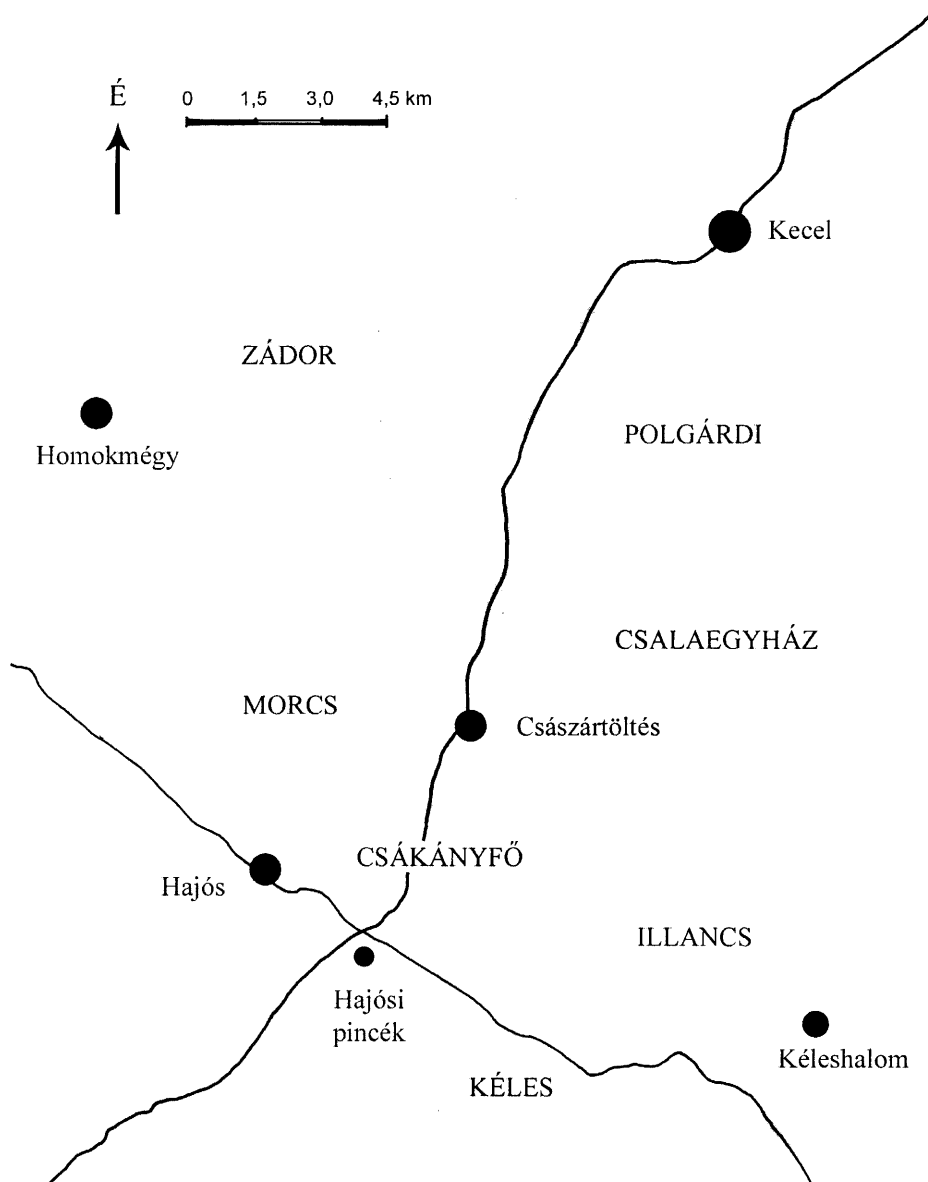
Südlich von Császártöltés, auf dem Gebiet des heutigen Kéleshalom lagen zwei frühere Siedlungen. Kéles ist möglicherweise mit dem Dorf Keleb identisch, das wir aus bestimmten Quellen kennen. Der Name Illancs könnte aus dem kunnischen Familiennamen Illuncsuk stammen. Der genaue Ort dieser beiden Ansiedlungen ist heute noch unbekannt. Die Autoren widmen dem großen Heimatkundler von Császártöltés, dem Volksschullehrer Miklós Bánáti ihre Studie.

1. térkép: Az „ösi” út

2. térkép: A töltés jelölése az I. katonai felmérés térképén (1743)

3. térkép: Középkori települések a császártöltési határban

1. kép: Császártöltés az Örjeg felől

2. kép: A töltés egy szakasza

3. kép: A Kétvölgy

4. kép: A mai hajósi pincefalu Csákányfő helyén

5. kép: Csalaegyház templomdombja

6. kép: Csalaegyház templomfalának részlete

FÜGGELÉK

Sümegei Pál

Császártöltés–Hajós, kétvölgyi töltésen végzett
régészeti geológiai feltárás eredményei

A Császártöltés község helytörténeti feldolgozása során, valamint az első osztrák katonai, ún. „*Jozefianus*” térkép elemzése nyomán a régészek (Wicker Erika, Knippl István) feltételezték, hogy a Császártöltés és Hajós határa közötti, Hajós-hoz tartozó Kétvölgyben ma is megtalálható töltés már a középkor végén jelen lehetett a vizsgált területen.¹⁶³

Ugyancsak feltételezhető, hogy a töltés déli részén található hajósi Kaszálók lápterülete (Zsombékos) azonos lehetett az írásos forrásokban említett tóval, mert a legújabb környezettörténeti tanulmányok szerint itt egy sekélyvizű tó maradt fenn a római kort követően egészen az újkor kezdetéig.¹⁶⁴

A kutatásnak ebben a szakaszában megfogalmazódott, hogy a Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet által irányított régészeti kutatásokat és a területen végzett régészeti geológiai vizsgálatokat össze kellene kapcsolni, és régészeti geológiai vizsgálatokkal tesztelni a térképek, írott források által feltételezett anyagot. Így a múzeumi szervezet megbízása nyomán fúrásokat terveztünk a Kétvölgy közelében található töltésen, hogy feltárjuk a tényleges korát, illetve hogy eldönthessük, azonos lehet-e ez a töltés a jozefianus térképen látható töltéssel. A régészeti geológiai feltárás céljai között szerepelt, hogy amennyiben sikerül megtalálnunk és feltárunk a töltést, akkor a szerkezetére és az építési idejére is nyerjünk adatokat.

A feltételezett, a Duna-völgyi főcsatorna építése nyomán csak egy 200-300 méter hosszban fennmaradt töltésen 2005. március 9-én tiszta, fagyos időben 2 db, a töltés keleti és nyugati oldalán 1–1 db fúrást mélyítettünk 5 cm átmérőjű, 5 cm léptetésű, a régészeti geológiai kutatásokban használatos spirálfúróval.¹⁶⁵ A feltárt üledékösszletnél a litofácies leírásokat, az egyes rétegek elkülönítésénél a Troels-Smith féle szedimentológiai leírásokat használtuk fel.¹⁶⁶ Az üledékrétegek származási helyének azonosításához, valószínűsítéséhez a granulometriai azonosítást használtuk fel, amelyek egy részét korábban a vizsgált területet keletről övező magasparton végeztek a különböző lösz és futóhomok rétegekből, míg a töltés üle-

¹⁶³ WICKER Erika – KNIPL István 2005. 37–39.

¹⁶⁴ JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004. 200–201.

¹⁶⁵ SÜMEGI Pál 2003. 65–67.

¹⁶⁶ TROELS-SMITH, Jörgen 1955.

dékes anyagán hidrometrálással szemcseösszetétel, illetve izzítási veszteséggel szerves anyag és karbonát tartalom meghatározást végeztünk.¹⁶⁷

A fúrások alapján a császártöltési magaspart tövéből induló töltés több rétegű (1. ábra) volt, és valószínűleg több fázisban alakították ki, mert felső szintjén egyértelműen a magaspart anyagából származó, ciklikusan egymásra halmozott, futóhomokból és löszből kialakított rétegek találhatók mintegy 1,5-1,8 méteres vastagságban, míg a töltés mélyebb részén tőzegtől, folyóvízi üledékből emelt 0,5-1 méter vastagságú töltésrészt is sikerült feltárni. Az általunk vizsgált töltésszakasznak a feküszintjét mintegy 2,3-2,7 méter között érthettük el, ahol az üledék felszíne égett volt és több, jelentős vastagságú faszén darabot tártunk fel. Feltételezhető, hogy az egykori, fákkal borított felszínt égethették le a töltés építésének előkészítésénél, vagy a töltés kialakításánál cölöpszerkezetet (hidat?) hoztak létre, amely valamilyen ismeretlen oknál fogva leégett. Bármelyik rekonstruált állapot is fejlődhetett ki eredetileg, az egyértelmű, hogy a töltés alatt mintegy 3 méternél mélyebb részeken már nem találtunk emberi bolygatást, viszont folyamatos vízhatást mutató és vízi csigákat tartalmazó üledéket tártunk fel. Ezt a szintet tekintjük a töltés talpazatának. A töltéstalpazaton kimutatott jellegzetes, jelentős vastagságú, vörösbarna színű, vasoxidos kiválás alapján a nyugalmi talajvíztükör is itt húzódnak. A fúrások alapján a töltés talpazata a magaspart felé enyhén emelkedik, és fokozatosan átmeny a magaspart anyagának erodált, a magaspart tövében nyelvyszerűen kiterjedő rétegeibe.

A töltés nyugati oldalán, a Dunai-főcsatorna mentén a töltés felszínétől mintegy méterrel mélyebben felszínről indított fúrás alapján egyértelmű, hogy a töltés nyugati oldalát az általunk vizsgált töltés kialakítását követően feltöltötték, valószínűleg a főcsatornából kiemelt üledéket terítették el, mintegy 2 méteres vastagságban. Ez alatt a XX. századi réteg alatt tártuk fel a töltés talpazatán már felismert, vízhatást mutató rétegsort, teljesen hasonló tengerszint feletti magasságban és hasonló kifejlődésben.

A töltés keleti, a hajósi lárterület felé eső oldalán, a töltés felszínétől mintegy 2,5-3 méterrel mélyebben elhelyezkedő területen a töltés anyagából származó, erodálódott üledéklepel alatt már közvetlenül vízhatású, tőzeggel kevert rétegeket tártunk fel. Ez a szint is azonos tengerszint feletti magasságban húzódik, mint a töltés talpazata. Úgy tűnik, hogy a töltést két teljesen eltérő üledékréteg, holocén tőzegréteggel borított felszín és egy kiemelkedő, vízhatást mutató folyóhát határan alakíthatták ki.

Összefoglalva a kétvölgyi töltésnél végzett régészeti geológiai vizsgálatok eredményeit, elmondhatjuk, hogy a fúrások alapján a töltés kialakítása során egy több méteres lárreteg fedte a vizsgált területet, amely nyelvyszerűen kivékonyodott az antropogén töltés alatt. Valószínűsíthető, hogy a töltést a magaspart alatt közvetlenül húzódó, a dunai allúviumba benyúló egy egykori folyóhát alakíthatták

¹⁶⁷ DEAN, Walter 1974. 242-248.

ki, mivel a folyóhátan minimális vastagságú, mintegy félméteres lápi réteget lehetett kimutatni a hajósi Kaszálók (Zsombékos) lapterületéhez (3,5-4 m) képest. A töltés fekéjében, illetve a töltés északi és déli oldalán fúrásokkal feltárt rétegsorban izokron, a feltöltés során felszínen elhelyezkedő lápi réteg elhelyezkedése nyomán mintegy 4 méteres lehetett az eredeti feltöltés (2. ábra).

A fúrásokban feltárt rétegsor alapján a töltés kialakításánál a lápi rétegsorra fákat, vagy deszkákat helyeztek, majd erre a faalapra elsősorban futóhomok, illetve löszös rétegeket terítettek töltésnek, sőt a löszös rétegek közé talajréteget és tőzeges réteget is keverték. A faalpból mintát vettünk radiokarbon vizsgálatra, amelyet a poznaui radiokarbon laboratóriumba elküldtünk, az eredmény novemberben várható.*

Ugyanakkor felmerült, hogy honnan származhatott a töltéshez felhasznált lösz és futóhomok üledék, ezért a korábbi magasparton végzett szedimentológiai vizsgálatok alapján a magaspart lösz és futóhomok anyagának szemcseösszetéti burkolóvonalát szerkesztettük meg mintegy 50 szemcseösszetéti elemzése alapján (3. ábra).

A kétvölgyi töltésből származó lösz és futóhomok minta szemcseösszetétele alapján a burkolóvonalon belül helyezkedik el. Ennek nyomán, illetve a magaspart és töltés közötti mintegy 50-100 méteres távolságot figyelembe véve a töltés anyagát közvetlenül a töltést övező magaspartról hordhatták össze. A töltést valószínűleg két építési fázisban alakították ki, de kialakításának pontos korának meghatározásához meg kell várnunk a radiokarbon-laboratórium mérési eredményét.

* A kézirat zárása után érkezett laboratóriumi eredmény szerint a faminta kora 1610 +/- 30 BP év, azaz 68,2% valószínűséggel i. sz. 410-540 közé, 95,4% valószínűséggel i. sz. 390-540 közé tehető, tehát a töltést a IV. század végétől a VI. század kezdetéig tartó időszakban építhették, majd az évszázadok során többször megújították.

IRODALOM

DEAN, Walter

- 1974 Determination of the carbonate and organic matter in calcareous sediments and sedimentary rocks by loss on ignitions: comparison with order methods. *Journal of Sedimentary Petrology*, 44. 242–248.

JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő

- 2003 New Quantative Method for the Paleobotanical Description of Late Quaternary Organic Sediments (Mire-Development Pathway and Paleoclimatic Records from Shouthern Hungary). *Anteusz*, 27. 200–201.

SÜMEGI Pál

- 2003 Régészeti geológia. *JATEPress* 65–67.
Szeged

TROELS-SMITH, Jörgen

- 1955 Karakterisering af lose jordater. *Danmarks Geologiske Undersogelse*, ser. IV. (10).

WICKER Erika – KNIPL István

- 2005 Császártöltési legendák és valóságalapjuk. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón*. 10. (1999–2005). 37–46.
Kecskemét

Pál Sümegi

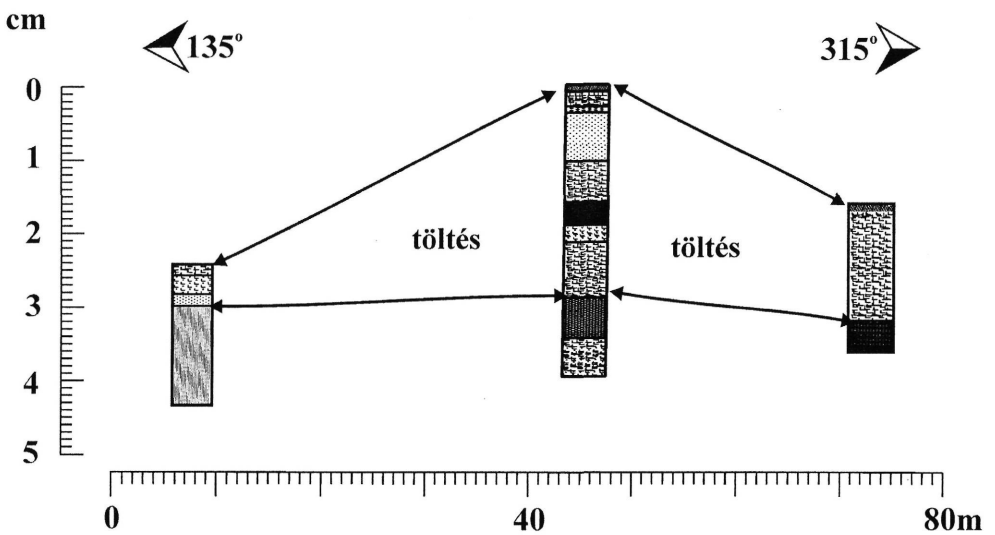
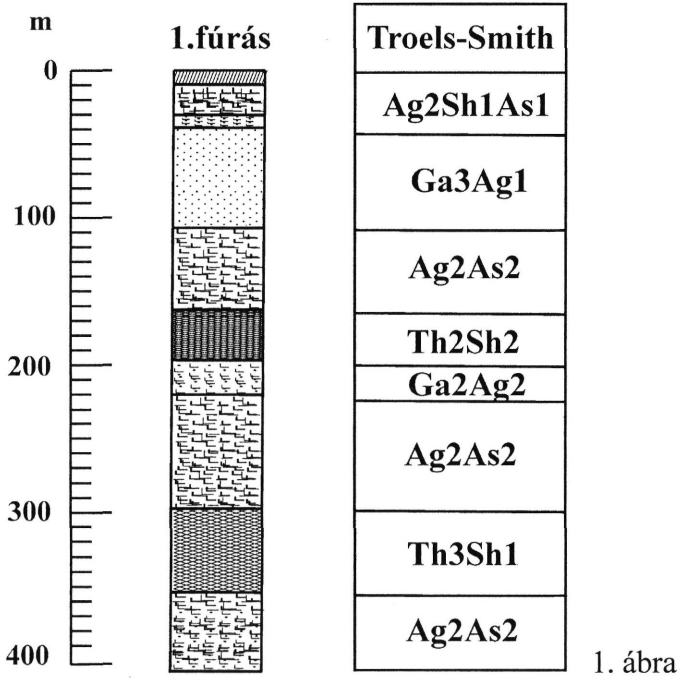
Ergebnisse einer archäologisch-geologischen Freilegung
(Császártöltés-Hajós, Kétvölgyi-Aufschüttung)

Bei den historischen Forschungen von Császártöltés stellte sich heraus, daß die Aufschüttung unter dem heute zu der Ortschaft Hajós gehörenden Kétvölgy bereits im Mittelalter benutzt wurde. Im Auftrag des Museums führten wir Bohrungen durch, um deren Alter und Struktur feststellen zu können. Auf der angenommenen Aufschüttung und in deren Umgebung machten wir insgesamt 4 Bohrungen mit einem Spiralbohrer (Durchmesser 5 cm).

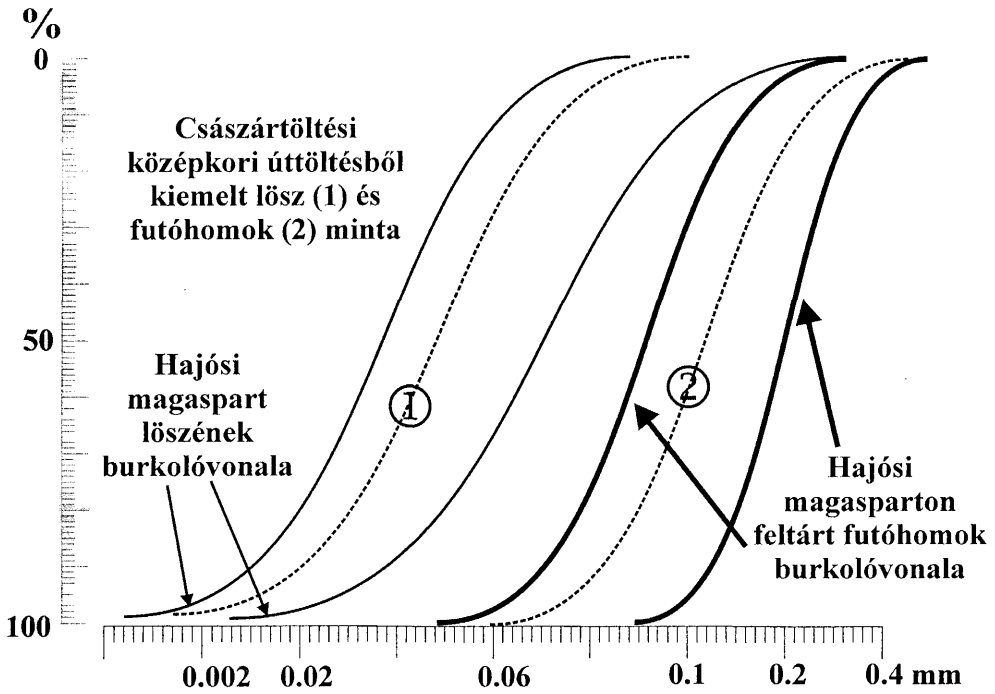
Nach den Bohrungen konnten wir feststellen, daß der Damm mehrschichtig war und sehr wahrscheinlich in mehreren Phasen herausgebildet wurde. In der oberen Schicht wechselten sich Flugsand- und Lößschichten miteinander. Die untere Schicht wurde aus Flußanschutt ausgebaut. Es wurde eine breite Holzkohleschicht freigelegt, die entweder auf das Abbrennen der natürlichen Vegetation oder auf das Abbrennen eines vom Menschen konstruierten Bauwerkes hinweist.

Anhand der Untersuchungen kann festgestellt werden, daß die Aufschüttung an einem ehemaligen Fluß herausgebildet wurde. Auf die Moorschicht wurden beim Bau Baumstämme oder Bretter gelegt, dann mit Flugsand, Löß- und Bodenschichten bedeckt.

Es konnte mit Sicherheit festgestellt werden, daß das zu Bau nötige Material am Flußufer gesammelt wurde.

2. ábra

3. ábra